Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४३६६

Title सांख्य तत्त्व कौमुदी

Author श्री वाचस्पति मिश्रः

Extent 23 Age ९

Subject सांख्य शास्त्रम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सांख्यतत्त्वकौमुदी

५२६६

4365/23 58

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३७ रैना

(१।३) ग्रंथपरिमाणं श्लो १५० काकल नाद प

संख्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰
कौ॰
१

ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥ ॥ ॐ अजामेकां लोहितशुक्लकृ-
ष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ये तां जुषमाणा भजन्ते ज-
हत्येनां भुक्तभोगां नमस्तान् । कपिलाय महामुनये मुनये शिष्या-
य तस्य चासुरये । पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः ॥ १ ॥ ॥
इह खलु प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन्प्रतिपादयिता अवधेयव-
चनो भवति प्रेक्षावतां । अप्रतिपित्सितमर्थं तु प्रतिपादयन्नायं लौ-
किको नापरीक्षक इति प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्षणीयः । स चैषां प्रतिपि-
त्सितोऽर्थो यो ज्ञातः सन्परमपुरुषार्थाय कल्पते इति प्रारिप्सितशा-
स्त्रविषयज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनहेतुत्वात्तद्विषयजिज्ञासा-
मवतारयति ॥ ॥ दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हे-
ताविति । एवं हि शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येत यदि दुःखं नाम जगति न
स्यात् सद्वा न जिहासितं जिहासितं वा अशक्यसमुच्छेदं अशक्य-
समुच्छेदता द्वेधा दुःखस्य नित्यत्वाद्वा तदुच्छेदोपायापरिज्ञा-
नाद्वा शक्यसमुच्छेदत्वेऽपि च शास्त्रविषयज्ञानस्यानुपायत्वाद्वा सु-
करस्योपायान्तरस्य सद्भावाद्वा तत्र न तावद्दुःखं नास्ति नाप्यजिहा-
सितमित्युक्तं दुःखत्रयाभिघातादिति । दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं
तत्खल्वाध्यात्मिकं चाधिभौतिकं चाधिदैविकं च तत्राध्यात्मिकं
द्विविधं शारीरं मानसं च शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं
मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनं सर्वं
चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखं बाह्योपायसाध्यं दुःखं
द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकं च तत्राधिभौतिकं मानुषपशु-
मृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तं आधिदैविकं च यक्षराक्षसविना-
यकग्रहाद्यावेशनिबन्धनं तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरि-
णामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुं तदनेन दुःखत्रयेणान्तःकरणव-
र्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतयाभिसम्बन्धोऽभिघातः एतावता प्र-
तिकूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुरुक्तः यद्यपि न सन्निरुध्यते दुःखं त-
थापि तदभिभवः शक्यते कर्तुमित्युपरिष्टादुपपादयिष्यते तस्माद-
पपन्नं तदपघातके हेताविति तस्य दुःखत्रयस्यापघातकस्तदप-
घातकः तथा सञ्जातस्यापि वध्यादुपनिकृष्टस्य तदापरामर्शः अप-
घातकश्च हेतुः शास्त्रप्रतिपाद्यो नान्यप्रतिपाद्यस्तस्यापघाः अपघातका-
ते ॥ दृष्टे सापार्था चेदिति ॥ अयमर्थः अस्तु दुःखत्रयं जिहास-
नं चैतन्नः भवतु च तदुच्छेदहेतुः सहतो च शास्त्रगम्यतयापगत॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उच्छेदं तथाप्यत्र येनावनेनिंतमानयुक्ता दृष्टस्यैवोपायस्य तदुच्छेद
कस्यैकांतस्याविद्यमानत्वात् तत्त्वज्ञानस्य त्वनेकजन्माभ्यासपरम्प
रायाससमाप्यतयातिदुष्करत्वात् ॥ तथा च लौकिकानामाभाण
कः अर्के चेन्मधु विंदेत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ
को विद्वान्यत्नमाचरेत् इति ॥ संति चोपायाः शतशः शारीरदुःख
प्रतीकाराय चतुरैर्भिषग्वरैरुपदिष्टाः मानसस्यापि तापस्य प्र
तीकाराय मनोज्ञस्त्रीपानभोजनविलेपनवस्त्रालंकारादिविषय
संप्राप्तिरूपाय सुकराः एवमाधिभौतिकस्य दुःखस्यापि नीतिशा
स्त्राभ्यासकुशलतानिरत्ययस्थानाध्यासनादिः प्रतीकारहेतुरीषत्कर
तथाधिदैविकस्य दुःखस्य मणिमंत्रौषधाद्युपयोगः सुकरः प्रती
कारोपाय इति निराकरोति ॥ नेति ॥ ऊनः ॥ एकांतमत्यंततोभावत
एकांतो दुःखनिवृत्तेरवश्यंभावः अत्यंतो दुःखस्य निवृत्तस्य पुनरनु
त्पादः तयोरेकांतात्यंततोऽभावः एकांतात्यंततोऽभाव इति षष्ठीद्वि
वचनस्थाने सार्वविभक्तिकस्तसिः एतदुक्तं भवति यथाविधिरसा
यनकामिनीनीतिशास्त्राभ्यासमणिमंत्राद्युपयोगेपि तस्य तस्याध्यात्मि
कादेर्दुःखस्य निवृत्तेरदर्शनादनैकांतिकम् निवृत्तस्यापि पुनरु
त्पत्तिदर्शनादनात्यंतिकत्वमित्यनैकांतिकात्यंतिकदुःख
निवृत्तेर्दृष्टोपायादिति तापाद्यां न जिज्ञासेत्यर्थः यद्यपि दुःखमंग
लं तथापि तत्प्रहाणकं मंगलमेवेति युक्तं शास्त्रादौ तत्कीर्तनमि
ति । स्यादेतन्मा भूद्दृष्ट उपायः वैदिकस्तु ज्योतिष्टोमादिः सदृ
संवत्सरपर्यंतः कर्मकलापस्तापत्रयमेकांतमत्यंतं चापनेष्यति
श्रूयते हि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति ॥ स्वर्गश्च यन्न दुःखेन
संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरम् अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्प
दमिति दुःखविरोधी स्वर्गविशेषः स च स्वसत्तया समूलघातम
पहंति दुःखं न च क्षयी तथा हि श्रूयते अपाम सोमममृता अभूमे
ति तत्क्षयकृतोऽमृतत्वसंभवः तस्मादैहिकस्य तापत्रयस्य प्रतीकार
हेतोर्मुहूर्तयामाहोरात्रमाससंवत्सरादिनिवर्तनीयतयानेकजन्म
सहस्रपरम्परायाससाध्यादतो याद्विवेकज्ञानादीषत्करत्वादानुश्रविकेनापि
वार्थां जिज्ञासेत्याशंक्याह ॥ दृष्टवदानुश्रविक इति ॥ गुरुपाठा
दनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः एतदुक्तं भवति श्रूयत एव परं केनचित् क्रिय
ते इत्यनुश्रवो वेदः तत्र भव आनुश्रविकस्तत्र प्राप्तो ज्ञात इति यावत् ॥
आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो दृष्टेन तुल्यो वर्तते एकांतात्यंतिकदुः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰ कौ॰ २

खत्रयप्रतीकारानुपायस्योभयत्रतुल्यत्वात् यद्यप्यानुश्रविक इ-
ति सामान्याभिधाने तथापि कर्मकलापाभिप्रायं द्रष्टव्यं विवेक-
ज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वात् तथाच श्रूयते ॥ आत्मा वा अरे ज्ञातव्यः
प्रकृतितो विवेक्तव्यो न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते इति अस्यां
प्रतिज्ञायां हेतुमाह ॥ ॥ स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ॥ अवि-
शुद्धिः सोमादियागस्य पशुबीजादिवधसाधनता ॥ यथाह स्म भ-
गवान्पंचशिखाचार्यः ॥ स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्ष
इति ॥ स्वल्पः संकरो ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य पशुहिं-
सादिजन्मनानर्थहेतुनापूर्वेण सपरिहारः कियता प्रायश्चि-
त्तेन परिहर्तुं शक्यः अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधान-
कर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं प्रसूते तावत्स-
प्रत्यवमर्षः ॥ मृष्यन्ते हि पुण्यसंभारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदाव-
गाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम् अप्रत्यव-
मर्षणमसहिष्णुतया सह वर्तते इति सप्रत्यवमर्षः ॥ न च न हिंस्या-
त्सर्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेणाग्नीषोमीयं पशुमाल-
भेतेत्यनेन बाध्यते इत्यपि युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा
दुर्बलं बाध्यते नचास्ति विरोधो भिन्नविषयत्वात् न हिंस्यादिति नि-
षेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि नचान-
र्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिद्विरोधः ॥ हिंसा हि पुरुषस्य दोष-
मावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यति तथा क्षयातिशयौ च फलगताव-
प्युपाये उपचरितौ क्षयित्वं च स्वर्गादेर्भावत्वे सति कार्यत्वादनुमित-
मिति ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनं वाजपेयादयस्तु स्वारा-
ज्यस्येत्यतिशययुक्तत्वं परसंपत्कर्षो हि हीनसंपदं पुरुषं दुःखा-
करोति अपाम सोमममृता अभूमेति चामृतत्वाभिधानं चिरस्थेमान-
मुपलक्षयति यदाहुः आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति
अत एव च श्रुतिः न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमान-
शुः परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति तथा क-
र्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमीहमानाः तथापरे ऋ-
षयो मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरिति तदेतत्सर्वमभिप्रे-
त्याह ॥ ॥ तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ तस्मादा-
नुश्रविकाद्दुःखघातकोपायात्सोमादेरविशुद्धादनित्यसातिशय-
फलाद्विपरीतो विशुद्धो हिंसादिसंकराभावात् नित्यनिरतिशयफ-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लोऽस्कृत्युत्पन्नाहृतिरितिकृतेः तत्कार्यत्वेनानित्यताफलस्य युक्ता भा
वरूपस्य कार्यस्य तथाभावात् दुःखप्रध्वंसस्य तु कार्यस्यान्तद्वैपरीत्यात्
न च दुःखान्तरोत्पादः कारणाप्रवृत्तौ कार्यानुत्पादात् विवेकज्ञानोप
जननपर्यन्तत्वाच्च कारणप्रवृत्तेः एतच्चोपरिष्टादुपपादयिष्यते अत
एवोक्तं तस्मादानुश्रविकाद्दुःखापघातकाद्धेतोर्विपरीतः सत्वपुरुषा
न्यताप्रत्ययः साक्षात्कारो दुःखापघातको हेतुः अतएव श्रेयान् आनु
श्रविको हि वेदविहिततया मात्रया दुःखापघातकतया च प्रशस्यः सत्व
पुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि प्रशस्यः तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्वपुरुषा
न्यतः प्रत्ययः श्रेयान् कुतः पुनरसावुत्पद्यत इत्यत आह व्यक्ताव्यक्तज्ञवि
ज्ञानात् व्यक्तं चाव्यक्तं च ज्ञश्च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः तेषां विज्ञानं विवेकेन ज्ञानं ॥
व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानम् तयोश्च पारार्थ्येन आ
त्मनो ज्ञायत इति ज्ञानक्रमेणाक्रमाभिधानम् एतदुक्तं भवति श्रुति
स्मृतीतिहासपुराणेभ्यो व्यक्तादीनि विवेकेन श्रुत्वा शास्त्रयुक्त्या च व्यवस्था
प्य दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेविताद्भावनामयाद्विज्ञानादिति ॥
तथा च वक्ष्यति एवं तत्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् अविप
र्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानमिति २ ॥ ॥ मूलप्रकृतिरवि
कृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृ
तिः पुरुषः ३ तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समर्थयमाना
रंभमाणः शास्त्रबुद्धिसमाधानाय तदर्थं संक्षेपतः प्रतिजानीते मूलप्रकृ
तिरिति संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव
कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चित्प्रकृतिविकृतिः कश्चिदनुभयरूप इति ॥ त
त्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तं प्रकृतिरविकृतिः प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधा
नं सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था साविकृतिः प्रकृतिरेवमर्थः कस्मा
दित्यत उक्तं मूलेति मूलं चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य का
र्यकलापस्यासा मूलं न तस्य मूलान्तरमस्त्यनवस्थाप्रसंगात् न चान
वस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः कतमाः पुनः पुनः प्रकृतिविकृत
यः कियत्यश्चेत्यत उक्तं महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति प्रकृत
यश्च मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतयः सप्त प्रकृतयश्च विकृतयश्च ताः प्र
कृतिविकृतयः तथाहि महत्तत्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः विकृतिश्च
मूलप्रकृतेः एवमहङ्कारतत्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिः विकृ
तिश्च महतः एवं पञ्च तन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः
यो विकृतयश्चाहङ्कारस्य अथ का विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰ षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्यापरिमितो गणः षोडशकः तु
कौ॰ शब्दोवधारणे भिन्नक्रमः पंचभूतानि एकादशेंद्रियाणि चेति षोडश
३ शको गणो विकार एव न प्रकृतिरिति यद्यपि पृथिव्यादीनामपि
3 गोघटवृक्षादयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां पयोबीजादीनां दध्यं
कुरादयः गतथापिदयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्वांतरम् त
त्वांतरोपादानत्वं च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघ
टादीनां स्थूलतेंद्रियग्राह्यता च समेति न तत्वांतरत्वम् अनुभयरूपं पुरु
षं तदाह न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः इति एतत्सर्वमुपरिष्टादुप
पादयिष्यते ॥ ॥ दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ तमिममर्थं प्रामा
णिकं क्रममभिप्रेताः प्रमाणं लक्षणीयाः न च सामान्यलक्षणम
न्तरेण शक्यं विशेषलक्षणं कर्तुमिति प्रमाणसामान्यं तावल्लक्षयति
प्रमाणमिष्टमिति अत्र च प्रमाणमिति समाख्या लक्ष्यपदं तन्निर्वचनं च ल
क्षणं प्रमीयतेनेनेति निर्वचनात्प्रमां प्रति करणत्वं गम्यते असंदिग्धावि
परीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः बोधः पौरुषेयः तत् फलं प्रमा त
त्साधनं प्रमाणमिति एतेन संशयविपर्ययस्मृतिसाधनेष्वप्रसंगः ॥
संख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति त्रिविधमिति ॥ त्रिस्रो विधाः यस्य प्रमा
णसामान्यस्येति त्रिविधमिति न न्यूनं नाप्यधिकमित्यर्थः विशेषल
क्षणानन्तरं चैतदुपपादयिष्यामः कतमाः पुनस्तास्तिस्रो विधा इत्यत
आह दृष्टमनुमानमाप्तवचनं चेति एतच्च लौकिकप्रमाणाभिप्रायं
लोकव्युत्पादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य तस्यैवात्राधिकारात् आर्षं तु विज्ञा
नं योगिनो लोकव्युत्पादनायालमिति सदपि नाभिहितमनधिकारात्
स्यादेतत् माभूदनमधिकं नकस्मात्तु भविष्यति ॥ संगिरन्ते हि प्रति
वादिनः उपमानादीन्यपि प्रमाणानीत्यत आह सर्वप्रमाणसिद्धत्वा
दिति एतेष्वेव दृष्टानुमानाप्तवचनेषु सर्वेषां प्रमाणानां सि
द्धत्वादन्तर्भावादित्यर्थः एतच्चोपपादयिष्यते इत्यलं ग्रंथप्रमेयप्र
स्तावनाय प्रकृते ब्रूहि कस्मात्प्रमाणं सामान्यतो विशेषतश्च लक्ष्य
त इत्यत आह ॥ प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति सिद्धिः प्रतीतिः सेयमा
षीयं क्रमानुरोधेन पठनक्रममनादृत्य व्याख्याता ॥ ॥ प्रतिविषया
ध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् तल्लिंगलिंगिपूर्वक
माप्तश्रुतिराप्तवचनं तु ॥५॥ संप्रति प्रमाणविशेषलक्षणावसरे प्र
त्यक्षस्य प्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात्सर्ववादिनामविप्रतिपत्तेश्च तदेव तावत्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लक्षयति ॥ प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति दृष्टमिति लक्ष्य-
निर्देशः परिशिष्टं लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्ष-
णार्थः अवयवार्थस्तु विषिण्वन्ति विषयिणमनुबध्नन्ति स्वेन रूपे-
ण निरूपणीयं कुर्वन्ती यावत् विषयाः पृथिव्यादयः सुखाद-
यश्चास्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणाः योगिनामूर्ध्वस्रोत-
सां च विषयाः विषयं विषयं प्रतिवर्तत इति प्रतिविषयमिन्द्रिय
वृत्तिश्च सन्निकर्षः अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन्नध्य-
वसायस्तदाश्रित इत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानमु
पात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति य
स्सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्या-
यते इदं तद्दृष्टं प्रमाणं अनेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत्फलं
प्रमा बोधः बुद्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोऽध्यव-
सायोऽप्यचेतनो घटादिवत् एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परिणाम-
भेदा अचेतनाः पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः सोऽयं बुद्धितत्त्व-
वर्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिबिम्बितस्तच्छायापत्त्या ज्ञानसुखा-
दिमानिव भवतीति चेतनोऽनुगृह्यते चितिच्छायापत्त्या चाचे-
तनापि बुद्धिस्तदध्यवसायश्च चेतन इव भवतीति तथा च वक्ष्य-
ति तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् गुणकर्तृत्वे
च तथा कर्तेव भवत्युदासीन इति अत्राध्यवसायग्रहणेन संश-
यं व्यवच्छिनत्ति संशयस्यानवस्थितग्रहणेनानिश्चितरूपत्वात्
निश्चयोऽध्यवसाय इति चानर्थान्तरम् विषयग्रहणेनासद्विष-
यं विपर्ययमपाकरोति ॥ प्रतिग्रहणेन चेन्द्रियार्थसन्निकर्षसू-
चनात् अनुमानस्मृत्यादयश्च परा भवन्ति तदेवं समानासमान-
जातीयव्यवच्छेदकत्वात्प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टस्य सं-
पूर्णं लक्षणम् तन्त्रान्तरीयलक्षणानि तु न दूषितानि विस्त-
रभयादिति नानुमानं प्रमाणमिति वदता लौकायति-
केनाप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तो वा पुरुषः कथं प्रतिपद्येत ॥
न च पुरुषान्तरगता अज्ञानसन्देहविपर्ययाः शक्या अर्वाग्दृशा प्र-
त्यक्षेण प्रतिपत्तुं नापि प्रमाणान्तरेणानभ्युपगमात् अनवधृताज्ञा-
नसन्देहविपर्यासस्तु यं कञ्चन पुरुषं प्रति प्रवर्तमानोऽनवधेयव-
चनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत तदनेनाज्ञानादयः परपुरु-
षवर्तिनोऽभिप्रायभेदाद्वचनभेदाद्वा लिङ्गादनुमातव्याः इत्यकामेना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰
कौ॰
५

विप्रनेऽप्रमाणमप्यपेतख्यम् तत्रप्रत्यक्षकार्यत्वादनुमानंप्रत्यक्षा-
नंतरंलक्षणीयं तत्रापिसामान्यलक्षणपूर्वकत्वाद्विशेषलक्षण
स्यानुमानसामान्यंतावल्लक्षयति तल्लिंगलिंगिपूर्वकमिति ॥
लिंगव्याप्यं लिंगिव्यापकं शंकितसमारोपितोपाधिनिराकर-
णेनचवस्तुस्वभावप्रतिबद्धंयत्तद्व्याप्यं तेनयत्प्रतिबद्धंतद्व्याप-
कं लिंगलिंगिग्रहणेनचविषयवाचिनाविषयिणोप्रतिपत्यल
क्षयति धूमादिर्व्याप्योवह्न्यादिर्व्यापकः इतियःप्रत्ययः तत्पूर्व
कः लिंगिग्रहणंचानुमेयम् तेनलिंगमस्यास्तीतिपक्षधर्म
ताज्ञानमपिदर्शितं भवतिव्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञान
पूर्वकमनुमानमितिरितिनसामान्येलक्षिते अनुमानविशेषा
स्तंत्रांतरलक्षिताननिमतान्स्वरयति त्रिविधमनुमानमाख्या
तमिति तदिति तत्सामान्यतोलक्षितं विशेषतस्त्रिविधं पूर्ववत्
शेषवत्सामान्यतोदृष्टंच तत्रप्रथमेतावद्द्विविधं वीतमवीतंच॥
अन्वयमुखेनप्रवर्तमानंविधायकंवीतं व्यतिरेकमुखेनचप्रवर्-
तमानंनिषेधकमवीतं तत्रावीतंशेषवत् शिष्यतेपरिशिष्यते
इतिशेषः सएवविषयतयायस्यास्त्यनुमानज्ञानस्यतच्छेषवत्
यदाहुः प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसंगाच्छिष्यमाणेसंप्रत्ययः
शेषइति अस्यचावीतस्यव्यतिरेकिणउदाहरणमग्रेऽभिधास्यत
इति वीतंचद्विधा पूर्ववत्सामान्यतोदृष्टंचेति दृष्टस्वलक्षणसा-
मान्यविषयंयत्तत्पूर्ववत् पूर्वंप्रसिद्धंदृष्टस्वलक्षणसामान्यमि
तियावत् तदस्यविषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञानस्यपूर्ववत् यथा
धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्वतेऽनुमीयते तस्यचवह्नित्वसा
मान्यविशेषस्यस्वलक्षणंवह्निविशेषोदृष्टोरसवत्यां अपरंचवी
तंसामान्यतोदृष्टं अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयमनुमानं य
थेन्द्रियविषयमनुमानं अत्रहिरूपादिविज्ञानानांक्रिया
त्वेनकरणवत्त्वमनुमीयते यद्यपिकरणत्वसामान्यस्यछिदादौ
वास्यादिस्वलक्षणमुपलब्धं तथापियज्जातीयंरूपादिविज्ञानेक
रणमनुमीयते तज्जातीयस्यकरणस्यनदृष्टंस्वलक्षणंप्रत्यक्षे-
ण इन्द्रियजातीयंहितत्करणं नचेन्द्रियत्वसामान्यस्यस्वल-
क्षणमिन्द्रियं प्रत्यक्षगोचरोऽर्वाग्दृशां यथावह्नित्वसामान्यस्य
स्वलक्षणंवह्निः सोऽयंपूर्ववतःसामान्यतोदृष्टात्सत्यपिवीतत्वेन
तुल्यत्वेविशेषः अत्रदृष्टंदर्शनंसामान्यतइतिसामान्यसार्ववि-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भवति क्रिकत्वमित् ग्रहणलक्षणस्य सामान्यस्य दर्शनमनुमानमि
त्यर्थः सर्वं चैतदस्माभिरन्यत्र वार्त्तिकतात्पर्यटीकायां व्याख्यातमिति
नेहोक्तं विस्तरभयादिति यदप्युक्तं श्रवणसमनन्तरं प्रत्यासत्त्या दृष्टं निर्दि
ष्टेनानानुमानपूर्वकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्यैव स्वार्थसम्बन्धेना
नभिहेकारिणः शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वादनुमानपूर्वकत्वमित्यनुमा
नान्तरं शब्दलक्षणमिति आप्तवाक्यप्रवचनेनेति तथाप्तवचनमि
तिलक्षणनिर्देशः परिशिष्टेन लक्षणं आप्तशब्दाप्तोक्तेनियावत् आप्त
प्तावासोक्तनिष्ठेत्याप्तोक्तिः कृतिकर्वचनमिति वाक्यार्थेनानेन ॥
तत्स्वतन्त्रप्रमाणं प्रपालयेद्वेदमिति तत्त्वेन सकलदोषाणां काविट
निर्मुक्तप्रयुक्तं भवति एवं वेदमूलस्मृतीतिहासपुराणवाक्यमपि
तमपि ज्ञातेष्वप्युक्ते आदिविद्वद्भिः कल्पादौ कल्पान्तराधीतक्रमस्मर
णस्मरणसम्भवः समस्तनिबद्धस्यैव एवं वेदश्रवणतानामध्यां
पदः तथा वा वद्यजैगीषव्ययोः संवादे भगवान् जैगीषव्यो दश
महाकल्पान्तरातीतः स्मरणस्मरमात्मनः प्राह दशात्मनहा
कल्पेषु विपरिवर्तमानेनमयेत्यादिनासंदर्भेण आप्तग्रहणेन च
युक्ताः शाक्यभित्तकनिर्ग्रन्थकसंसारमोचकादीनामागमाभासा
नि मान्यतामवति प्रयुक्तं वैचैतेषां विमानाद् छिन्नमूलत्वात्प्रमा
णविरुद्धार्थाभिधानात् केश्चिदेव म्लेच्छादिभिः पुरुषापसदैः
पशुप्रायैः परिग्रहाद्बोद्धव्यतैः शाब्देनानुमानाद्भवच्छिन्नमिति वाक्या
र्थोऽहि प्रमेयो न तत्त्वतः सौ वाक्यं येन तत्र लिङ्गं भवेत् न च वाक्यं वा
क्यार्थं बोधयत्स्वरूपग्रहणमपेक्षते धूमिनवकविधिरिव तत्स्यवा
क्यास्याह पूर्वस्मानवभूतवरस्य वाक्यार्थबोधकत्वादिति एवं
प्रमाणं सामान्यलक्षणं पुनर्विशेषलक्षणं प्रसक्तयानि प्रमाणा
न्तराणि उपमानादीन्यध्यवसेयन्ते शब्दादिभिः नान्यफललक्षणभेदं
च प्रमाणेषु भवति तथाहि उपमानेनावत् यथा गौस्तथा गवयः
इति वाक्यं तज्ञ्जितानाधीरागमएव योऽप्यर्थेवयथाहोगोस्तथा गवय इति
तत्सोप्यवादकः स्तिज्ञानमनुमानमेव यत्तु गवयस्य चक्षुस्सन्निकृष्ट
स्यगोसादृश्यं ज्ञायते तत्प्रत्यक्षमेव स्वयं प्रमाणात्प्रयोगविगवयसा
दृश्यं ज्ञानं प्रत्यक्षे नत्वन्त्र विसादृश्यमयस्यं गवये श्रुतवाक्यस्य
सामान्ययोगो ज्ञातव्येनरसादृश्यमयाते सामान्ययोगस्त्वेकः सर्वेष्व
वयवप्रत्यासत्त्वा गवयं पिनष्टेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत्र प्रमा
णं भवेदिति प्रतीतमप्रमाणान्तरमनुपमानमिति एवमर्थापत्तिरपि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तप्रमाणांतरं तथा हि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृ
ष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता वृद्धानां साप्यनुमानमेव यदा खलु व्या
पकः सन्नेकत्र नास्ति तदान्यत्रास्ति यदाव्यापक एकत्रास्ति तदा
न्यत्र नास्तीति सुकरः स्वशरीरे व्याप्तिग्रहः तथा च सतो गृहाभावद
र्शनेन लिंगेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव न चैत्रस्य क्वचित्सतो
गृहाभावः शक्योऽपह्नोतुं येनासिद्धो गृहाभावो न हेतुः स्यात्
न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपह्नूयते येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मा
नेन बहिरवस्थापयेत् तथा हि चैत्रस्य गृहासत्त्वमात्रे विरुध्यते ॥
गृहे सत्त्वं वा न तावदाद्यः न क्वचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन
भिन्नविषयत्वात् देशसामान्येन गृहसत्त्वस्वीकृतः विशेषादेशे
पि पाक्षिक इति समानविषयतया विरोध इति चेत्प्रमाणेनेति चि
तस्य गृहे सत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहे सत्त्वेन प्रतिषेधा
योगात् नापि प्रमाणनिश्चितो गृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहे सत्त्वं
प्रतिक्षिपन्सत्त्वमपि प्रतिक्षेप्तुं सांशयिकत्वं वापनेतुमर्हतीति युक्तं
गृहावच्छेदेन चैत्राभावेन गृहे सत्त्वं विरुद्धत्वात्प्रतिक्षिप्यते न तु सं
त्त्वमात्रं तस्य तयोरौदासीन्यात् तस्माद्गृहाभावेन सिद्धेन सतो बहिर्भा
वोऽनुमीयते इति युक्तम् एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोरविरोधापा
दनाय विषयव्यवस्थापनार्थापत्तेर्विषय इति निरस्तम् अवच्छिन्ना
नवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् तदाहरणान्तराण्यर्थापत्तेरेवमेवा
नुमानेन भावनीयानि तस्मान्नानुमानात्प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति
सिद्धम् ॥ एवमभावोऽपि प्रत्यक्षमेव न हि भूतलस्य परिणामवि
शेषात्कैवल्यलक्षणाद्घटाभावो नाम प्रतिक्षणपरिणामि
नो हि सर्व एव भावा ऋते चितिशक्तेः स च परिणामभेद ऐन्द्रिय
क इति नास्ति प्रत्यक्षादनवरुद्धो विषयो यत्राभावाख्यं प्रमाणं
तरमभ्युपेयमिति संभवस्तु यथा खार्यां द्रोणाढकप्रस्थावगमः
स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्यां द्रोणा
दिसत्त्वमवगमयतीति यच्चानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादमात्रमिति हो
चुर्वृद्धा इति यथेह वटे यक्षः प्रतिवसतीति न तत्प्रमाणं अ
निर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वा
गम इत्युपपन्नं त्रिविधं प्रमाणमिति एवं तावद्व्यक्ताव्यक्तज्ञल
क्षणप्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि लक्षितानि तत्र व्यक्तं पृथिव्यादि
स्वरूपतः पांसुलपादको हालिकोऽपि प्रत्यक्षतः प्रतिपद्य

ते सर्वं तत्त्वानुमानेन प्रमादिदर्शनात्त्वाग्न्यादीनीति तदप्यसा
तायमंदम्पयोजनं शास्त्रमिति निर्दिशति यमनेन अस्मादनीयम् तदप
त्यमाणं यच्च समर्थं तत्कलहेतोमः प्रमाणाभ्यां निरूप्यद्यते
गे सामान्यतस्तदृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतिनिरूपमानात् ॥ तत्राहुः
प्रत्यक्षमर्वज्ञो विशिनष्टि सामान्यतस्तदृष्टादप्यवसायाद
तीन्द्रियाणां प्रधानपुरुषादीनां प्रतीतिसिद्धिस्तत्रापि तद्
देयप्यवसासोप्यनर्थः उपलक्षणं चैतत् शेषवत इति पिद्रष्टव्यं
तत्किं सर्वेष्वतीन्द्रियेषु सामान्यतो दृष्टमेव प्रवर्तते तथा च
यत्तत्त्रास्ति महदादिप्रारंभक्रमे स्वर्गापूर्वदेवतादौ चतेषां प्रभावः
प्राप्नुत्यतआह ॥ तस्माच्चापिद्धासिद्धं परोक्षमाप्तागमा
त्सिद्धम् ६ ॥ तस्मादपीति सिद्धिचकारणेऽशेषवत्तः प्रयोगप्रवृ
तमिति स्यादेतत् यथा गगनकुसुमकूर्मरोमनरविषाणादि
षु प्रमाणमानेन तदभावगमयति एवं प्रधानादिष्वपि तत्कथं
तेषां सामान्यतो दृष्टादिभिः सिद्धिरित्यतआह ६॥ अतिदूरात्सामी
प्याद्रिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समाना
भिहाराच्चेति ७॥ अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणे सिंहावलोकि
तन्यायेनानुषंजनीयं तत्सतिपति परिगतिदूरतया सवित्र
यहेणेनोपलभ्यते सामान्यादिसप्तर्यदनिरनुवर्तनीयः यथाः
लोचनस्थांजनमतिसामीप्यान्न दृश्यते वाक्येन्द्रियघातादन्धत्व
वधिरत्वादेः मनोऽनवस्थानात् यथा कामाद्युपहतमनाः स्फ
तालोकमध्यवर्तिनमपीन्द्रियसंनिकृष्टमप्यर्थं न पश्यति सौक्ष्म्य
था इन्द्रियसंनिकृष्टपरमाण्वादि दृश्यमपि न पश्यति
व्यवधानाद्यथा कुड्यादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति अभिभ
वाद्यथा अहनि सौरीभिर्भाभिरभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलं न पश्य
ति समानाभिहाराद्यथा तोयदमुक्तान् जलबिन्दून् जलाशये न प
श्यति चकारात्त्वनुद्भवादर्थः तेनाद्भवोपि संसृष्टीनः तद्यथा
क्षीरावस्थायां दध्यादिकमनुद्भवान्न दृश्यते यदुद्भवे भवति
तदप्रतिलक्षणेऽतिमात्राद्वाद्भ्रभावोपि प्रसंगात् तथा हि दाहाति
गतोऽपि दहनमपर्याप्तदभावे निश्चिनुयात् तेनैव ऋषि तद्योग्य
प्रत्यक्षनिवृत्तेरेव समभावं कश्चिन्नोति तत्र प्रधानपुरुषादीनाम
पि प्रत्यक्षयोग्यतेति न तन्निवृत्तिमात्रात्तदभावनिश्चयोऽयुक्तः
प्रामाणिकानामिति ॥ ॥ अतोत्स्मात्तदनुपलब्धिर्नाभावा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰ कौ॰ ६

त्कार्यतस्तदुपलब्धेः महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं चेति ॥
काल्पमस्यनेतत्प्रकारेण प्रधानादीनामनुपलब्धिरित्यत आह सौक्ष्म्या
त्तदनुपलब्धिः नत्वभावादेव सप्तमनदैतेषामनुपलब्धिः कस्मान्न भव
तीत्यत आह नाभावात् कुतः कार्यतस्तदुपलब्धेः तदिति प्रधानं परामृ
शति पुरुषश्चोपलब्धेः तत्प्रमाणं च वक्ष्यति संघातपरार्थत्वादिति इयता
प्रमाणानवधारितेह प्रत्यक्षमप्रवर्तमानमयोग्यतया प्रवर्ततेति
कल्पते सप्तमरसातलस्थानप्रमाणेनावधारितेष्विति तत्प्रत्यक्षस्य योग्य
ताशङ्कावसानमिति भावः किं पुनस्तत्कार्यं प्रधानानुमानमित्य
त आह महदादि तच्च कार्यं एतच्च यथागमकं तथोपरिष्टादुपपा
दयिष्यते तस्य च कार्यस्य विवेकेनानोपयोगिनी सारूप्यवैरूप्ये आ
ह प्रकृतिविरूपं सरूपं च एते चोपरिष्टाद्विभजनीयेते इति ८ ॥ ॥
असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् शक्तस्य शक्यकर
णात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ९ ॥ कार्यात्कारणमात्रं गम्यते संति चा
त्र वादिविप्रतिपत्तयः तदा हि केचिदाहुः असतः संजायत इति ॥
एकस्य सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तु सदित्यपरे अन्ये तु असतः सज्जाय
त इति सतः सज्जायत इति वृद्धाः तत्र पूर्वस्मिन्विकल्पत्रये प्रधानं न सि
ध्यति सुखदुःखमोहभेदवच्छब्दाद्यात्मकत्वं हि जगत्कारणस्य प्रधा
नत्वम् सत्त्वरजस्तमःस्वभावकत्वं गमयतीति शेषः यदि पुनरसतः
सज्जायेत इत्यसन्निरुपाख्यं कारणमस्य पदेश्यं कथं सुखादिरूपश
ब्दाद्यात्मकं स्यात् सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः नाप्येकस्य सतो विवर्तः शब्दादि
प्रपञ्चः तथापि सतः सज्जायत इति तस्मात् नाप्यादयस्य प्रपञ्चात्मक
त्वमपि तत्प्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मकतया भासनेऽभ्रान्तिरेव येषामपि कण
भक्षाक्षचरणतनयादीनां सत एव कारणात् असतो जन्म तेषामपि
सदसतोरेकत्वानुपपत्तेरिति कार्यात्मके कारणमिति न प्रधानसि
द्धिः अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत्सत्कार्यं प्रतिजानीते तस्य सत्का
र्यकारणत्वमपरामृश्यापीति शेषः तथा च न सिद्धसाधनं नैयायिका
दिनयैरुद्भावनीयं यद्यपि च बीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरमे
ङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि न प्रध्वंसस्य कारणत्वमपि तु भा
वस्यैव बीजाद्यवयवस्य अभावात्तु भावस्योत्पत्तौ तत्र सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां का
र्योत्पादप्रसङ्गः इत्यन्यायवार्तिकातात्पर्यटीकायामुपपादितम्
अस्माभिः प्रपञ्चप्रत्ययश्चासति बाधके न शक्यो मिथ्येति वक्तुमिति
कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते तत्रेदं प्रतिज्ञातं सत्कार्यमिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अथैतदाह असदकरणात् असत्त्वमविद्यमानत्वं तस्य सत्त्वेश
क्यं कर्तुं न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्तुं शक्यं सदसत्त्वे
व तस्य धर्माविति चेत् तथापि सति धर्मिणि तत्स्य धर्म इति स
त्त्वमेव तदवस्थमेव नासत्त्वं असत्त्वे तेनात्मना सत्त्वेन कथमस
द्भूतः तस्मात्कारणव्यापारादूर्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्यमिति
कारणे वा सत्त्वतोऽभिव्यक्तिरवशिष्यते सतस्त्वाभिव्यक्तिरुपपद्य
यथावयवानन्धकारेण तिलानां यथा वा पीडनेन तिलेषु तैलस्य
दोहनेन सौरभेयीषु पयसः असतः कारणेन न निदर्शनं किंच
दृष्टं ना बलाभिव्यज्यमानमनुत्पद्यमानं वा कचिदसदृष्टं इतश्च स
त्कारणव्यापारात्प्राक् सदेव कार्यमिति उपादानग्रहणात् उपादानानि कारणानि॥
तेषां ग्रहणं कार्येण सम्बन्धः उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति या
वत् यतः कुंभं भवति कार्येण संबद्धात् कारणात् कार्यस्योत्पत्तिः सं
बन्धकारणैः कार्यस्यासतो न संभवति तस्मात्सदिति स्यादेत
त् असंबद्धमेव कस्मात्कारणैः कार्यं न जन्यते तथा वा सदेवो
त्पद्यते तत्राह सर्वसंभवाभावात् असंबद्धस्य जन्यत्वे संबन्धा
विशेषेण सर्वं कार्यं जायेत सर्वस्मात्सर्वं न चैतदस्ति तस्मा
त्संबद्धं संबद्धेन जन्यते यथाहुः सांख्यवृद्धाः असत्त्वान्नास्ति सम्ब
न्धः कारणैः सत्त्वसंगिभिः असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यव
स्थितिरिति स्यादेतत् असंबद्धमपि तदेव करोति यत्र यत्का
रणं शक्तं शक्तिश्च कार्यदर्शनादवगम्यते तेन नाव्यवस्थेत्यत
आह शक्तस्य शक्यकरणात् सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया स
र्वत्र स्यात् शक्ये वा सर्वत्र स्वे स्यादव्यवस्था शक्ये चेत् कथमसति श
क्ये तत्रैतद्वक्तव्यं शक्तिभेद एव सत्ताहेतुर्यतः किंचिदेव कार्यं
जनयेत्र सर्वमिति चेत् इतरेभ्यः शक्तिविशेषः कार्यसम्बन्धो स
म्बन्धो वा तत्सद्भावे नासतो सम्बन्धः इति सत्कार्यं असत्त्वे वस्तु
न्यव्यवस्थेति सृष्टं शक्तस्य शक्यकरणात् इति इतश्च सत्कार्य
मित्याह कारणभावाच्चेति कार्यस्य कारणात्मकत्वात् न हि का
रणाद्भिन्नं कार्यं कारणं च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्भवेत् का
र्यस्य कारणाभेदसाधनानि च प्रमाणानि न पटस्तन्तुभ्यो भिद्य
ते तन्तुधर्मत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति यथा गौ
रश्वस्य धर्मश्च तन्तूनां पटः तस्मान्नार्थान्तरम् उपादानोपादेयभा
वाच्च नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः ययोरर्थान्तरत्वं न तयोरुपादानोपा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰ का॰ १

7

दानोपादेयभावो यथा तन्तुपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तंतु
पटयोः तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति इत्यत्रार्थान्तरत्वे तन्तुपटयोः संयो
गाद्यभावात् अर्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः
ग्रग्नामिवोः यथा हिमवद्विन्ध्ययोः नचेह संयोगाद्यस्तीति तस्मान्ना
र्थान्तरत्वं इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्यादर्शनात्
इह यस्माद्भिन्नं तत्तस्मात्स्वगुरुत्वान्तरकार्यं कुरुते यथा पलिक
स्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषः ततो द्विपलिकस्य स्वस्तिकस्य गु
रुत्वकार्योऽवनतिभेदाधिकः न च तथात्र तन्तुगुरुत्वकार्यात्पटगु
रुत्वकार्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः यदि तिलायेनानवी
तानि अभेदसाधनानि तदेवमभेदसिद्धे तन्तवः पटवन्न तेन संख्या
न भेदेन परिणताः पटो न तन्तुपटः स्वात्मनि क्रियाविरोधवद्धि
व्यपदेशार्थक्रियाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति एक
स्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् ॥
यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति नि
स्सरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतदङ्गानि उत्पद्यन्ते ध्वंसन्ते वा ए
वमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयो निस्सरन्त आवि
र्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्ती
त्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः यथाह भगवान्कृ
ष्णद्वैपायनः नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति ॥
यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः संकोचविकासिभ्यो नाभिन्नः एवं कृ
ताद्योऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः एवं चेह तन्तुषु पट इति व्य
पदेशो यथा हि वने तिलका इत्युपपन्नः न चार्थक्रियाभेदो भेदमा
पादयति एकस्यापि नानार्थक्रियासंदर्शनात् यथैक एव वह्नि
र्दाहकः पाचकश्चेति नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदहेतुः ते
षामेव समस्तानामर्थक्रियादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो व
र्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिबिकावहनं मिलि
तास्तु शिबिकामुद्वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वाणा अ
पि मिलिताः आविर्भूतपटभावाः प्रावृण्वन्ति स्यादेतत् आवि
र्भावः पटस्य कारणव्यापारात्प्राक् सन्नसन्वा सच्चेदसत् प्राग
सत्त्वात्तदनामिति अथ सत् कृतं तर्हि कारणैः न हि सति कार्ये
कारणानां प्रयोजनं पश्यामः अथाभिव्यक्तिविधानेन कल्प्यते न
वस्थाप्रसंगः तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्त इति चि

क्तं च: अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि केयमुत्पत्तिः सती असती वा सती
चेत्कृतं कारकैः असती चेत्तस्या अपि उत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था अथोत्प-
त्तिः पटान्नार्थान्तरमपि तु पट एवासौ तथापि यावदुक्तं भवति पट इति
तावदुक्तं भवति उत्पद्यत इति ततश्च पट उत्पद्यत इति वाच्यं पौन
रुक्त्यात् विनश्यतीत्यपि न वाच्यं विरोधात् तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वका-
रणसमवायो वा स्वसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तद-
र्थं कारणानि व्यापार्यन्ते एवं सत एव पटस्याविर्भावककारणापे-
क्षत्वमुपपन्नं न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः तद्रूपस्याक्रियत्वात् क्रि-
यासम्बन्धित्वाच्च कारणानामन्यथा कारकत्वाभावात् तस्मात्सत्कार्य-
मिति सुष्ठूक्तम् ९ ॥ ॥ हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रि-
तं लिंगम् ॥ सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् १० ॥ तदेवं प्रधा-
नसाधनानुगुणं सत्कार्यमुपपाद्य यादृशं तत्प्रधानं साधनीयं तादृशमादर्-
शयितुं विवेकज्ञानोपयोगि व्यक्तावैरूप्यं तावदाह व्यक्तं हेतुमदिति
हेतुः कारणं तद्वत् यस्य यो हेतुः तं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यति अनित्यं विना-
शि तिरोभावीति यावत् अव्यापि सर्वपरिणामि न व्याप्नोति कार-
णेन हि कार्यमाविष्टं न कार्येण कारणं न च बुद्ध्यादयः प्रधानं व्या-
प्नुवन्त्यतोऽव्यापकाः सक्रियं परिस्पन्दवत् तथा हि बुद्ध्यादय उपात्ते
उपात्तं देहं त्यजन्ति देहान्तरं चोपाददत इति तेषां परिस्पन्दः शरीरपृ-
थिव्यादीनां च परिस्पन्दः प्रसिद्ध एव अनेकं प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां
भेदात् पृथिव्यादयोऽपि हि शरीरघटादिभेदेनानेकमेव आश्रितं स्वका-
रणमाश्रितं बुद्ध्यादिकार्यं अभेदेऽपि हि कथंचिद्भेदविवक्षया आश्र-
याश्रयिभावो यथेह वने तिलका इत्युक्ते लिंगं प्रधानस्य यथा चैते बु-
द्ध्यादयः प्रधानस्य लिंगं तथोपरिष्टाद्वक्ष्यति प्रधानं तु प्रधानस्य
लिंगं पुरुषस्य लिंगं भवदपीति भावः सावयवं अवयवनमवयवः
मिश्रणं संयोग इति यावत् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः तेन सह
वर्तत इति सावयवं तथा हि पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्त एवमन्ये-
पि न तु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगः तादात्म्यात् नापि सत्वरजस्त-
मसां परस्परं संयोगः अप्राप्त्यभावात् परतन्त्रं बुद्ध्यादि स्वकार्ये अहंका-
रे जनयितव्ये प्रकृत्यापूरमपेक्षते अन्यथा क्षीणा सती नालमहंका-
रं जनयितुमिति स्थितिः एवमहंकारादिभिरपि स्वकार्यजनन इति
सर्वं स्वकार्ये प्रकृत्यापूरमपेक्षते तेन प्रकृतिमपेक्षमाणं कारण-
मपि कार्योपजनने परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तं व्यक्तात् अहेतुम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं॰ कौ॰ ८

त् नित्यं व्यापि निष्क्रियं यद्यप्यव्यक्तस्मात्परिणामलक्षणा क्रिया त
थापि परिस्पन्देन नास्तीति एकमनाश्रितं अलिंगमनवयवं स्वतन्त्रमव्
यक्तं तदेतेन प्रतिबन्धेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमुक्तं साम्प्रतमेषां सा
धर्म्यं पुरुषाच्च वैधर्म्यमाह १० ॥ ॥ त्रिगुणमविवेकि विषयः सा
मान्यमचेतनं प्रसवधर्मि व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पु
मान् ॥ त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणं तद
नेन सुखादीनामात्मगुणत्वं परामिमतं प्रत्युक्तम् अविवेकि यथा
प्रधानं स्वतो न विविच्यते एवं महदादयोपि न प्रधानाद्धि विच्यन्ते त
दात्मकत्वात् अथवा संभूयकारिता अविवेकः ॥ नहि किंचिदेकैका
यानो अपि तु संभूय तत्र नैकस्मात्कस्यचित्केनचित्सम्भवति ये त्वाहु
विज्ञानमेव हर्षविषादमोहाद्याकारं न पुनरितोऽन्यदस्तीति तान्प्र
त्याह विषय इति विषयो ग्राह्यः विज्ञानाद्बहिरिति यावत् अत ए
व सामान्यं साधारणं अनेकैः पुरुषैः गृहीतमर्थः विज्ञानाकार
त्वे असाधारणत्वाद्विज्ञानानां वृत्तिरूपाणामप्यसाधारणाः स्युः
विज्ञानेन परस्येतरदृष्टेते परचित्तस्याग्रहणात् तथा च नर्त
कीभ्रूलताभंगे एकस्मिन्बहूनां प्रसंधाने युक्तं अन्यथा न स्यादि
तिभावः अचेतनं सर्वं एव प्रधानबुद्ध्यादयोऽचेतनाः न तु वैनाशि
कवच्चेतना बुद्धिरित्यर्थः प्रसवधर्मि प्रसवरूपो धर्मो यः सोऽस्या
स्तीति प्रसवधर्मि प्रसवधर्मीति वक्तव्ये मत्वर्थीयः प्रसवधर्मस्य नि
त्ययोगमाख्यातुं सरूपविरूपपरिणामाभ्यां न कदाचिदपि विमु
च्यते इत्यर्थः व्यक्तमिति मतिदिशति तथा प्रधानमिति ताभ्यां वै
धर्म्यं पुरुषस्याह तद्विपरीतस्तथा च पुमान् स्यादेतत् अहेतुम
त्त्वनित्यत्वादि साधर्म्यं तथाप्य त्रैगुण्यादयस्य वैपरीत्यमित्यर्थः ॥
॥ प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्या
भिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः १२॥ त्रिगुणमित्युक्तं
तत्र के ते त्रयो गुणाः किंच तल्लक्षणमित्यत आह प्रीत्यप्रीतिवि
षादात्मका गुणाः गुणा इति परार्थाः सत्त्वं लघु प्रकाशमित्यत्र सत्त्वाद
यः क्रमेण निर्दिश्यन्ते तत्रागतत्वेनैतेन प्रकाशप्रवृत्त्यादीनाम
त्मसंवेदितत्वं यतः कर्म भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः स
त्त्वगुणः अप्रीतिः दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः विषादो मोहः
विषादात्मकस्तमोगुणः इति ये तु मन्यन्ते प्रीतिर्दुःखाभावात् नाति
रिच्यते एवं दुःखमपि प्रीत्यभावादन्यदिति तान्प्रत्यात्मग्रहणं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेतरेतराभावः सुखादयः अपितु भावाः आत्मग्रहणमभाववचनेन
त प्रीत्यात्मभावो येषां ते प्रीत्यात्मानः एवमन्यदपि व्याख्येयं भाव
रूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयाप
त्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयो
जनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासंख्यमेव रजः ॥
प्रवर्तकतया सत्त्वं लघु च सर्वत्र प्रवर्तयेद्यदि तमसा गुरुणा न नियम्ये
त तमोनियमेन क्वचिदेव प्रवर्तयतीति भवति तमो नियमार्थं प्र
योजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयः
वृत्तिः क्रियाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते अन्योन्याभिभववृत्तयः एते
षामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यतमदभिभूयते तथाहि सत्त्वं रज
स्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं लभते एवं रजः सत्त्वत
मसी अभिभूय घोरां एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति अन्यो
न्याश्रयजननमिथुनवृत्तयः वृत्तिः क्रियासा च प्रत्येकमभिसं
बध्यते अन्योन्याभिभववृत्तयः एतेषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेना
मसोः प्रकाशेनोपकरोति रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्या इ
तरयोः तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति ॥
अन्योन्यजननवृत्तयः अन्यतमोऽन्यतमेन जनयति जननं च परिणामः
स च गुणानां सदृशरूपः अत एव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरसंभवा
त् नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात् अन्योन्यमिथुनवृत्तयः ॥
अन्योन्यसहचरा अविनाभाववर्तिन इति यावत् अत्रागमो भव
ति चागमः अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः रजसो मि
थुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी तमः
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो
वोपलभ्यते इति १२ ॥ ॥ सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं
च रजः गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः १३ ॥ प्रका
शप्रवृत्तिनियमार्था इत्युक्तं तत्र के ते इत्यत आह सत्त्वं ल
घु प्रकाशकमिति सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्यैः तत्र
कार्योद्गमनहेतुर्धर्मो लाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि यतोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनं भव
ति तदेव लाघवं केषांचित्तिर्यग्गमनहेतुर्यथा वायोः एवं करणानां
वृत्तिपटुत्वहेतुर्लाघवं गुरुत्वे हि मन्दानि स्युरिति सत्त्वस्य प्रका
शात्मकत्वमुक्तं सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यव
सीदन्ती रजसोपष्टभ्यते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्ये प्रयत्यते तस्मादाह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त० कौ० ५

9

कार्ये ते तदिदमुक्तमुपष्टम्भकं रजः इति कस्मादित्यत उक्तं चलमि
ति तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितं रजस्तु चलतया परितस्त्रैगु
ण्यं चालयद्गुरुणावृण्वता तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्व
चिदेव प्रवर्त्यत इति ततो व्यावर्तनेन तमो नियामकमुक्तं गुर्वावरण
कमेव तम इति एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्बध्यते सत्त्वमेवा
रज एव तम एवेति ननु ते परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दव
त्परस्परं ध्वंसन्त इत्येव युक्तं प्रागेवैषामेकक्रियाकर्तृतेत्यत आह प्रदी
पवच्चार्थतो वृत्तिः दृष्टमेतत् यथा वर्तितैले अनलविरोधिनी अ
थ मिलिते सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः यथा च
वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्य
कारिणः एवं सत्त्वरजस्तमांसि मिथो विरुद्धान्यप्यनुवर्त्स्यन्ति
स्वकार्यं करिष्यन्ति च अर्थत इति पुरुषार्थत इति यावत् तथा
च वक्ष्यति पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणमिति अत्र सु
खदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्म
कान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति तेषां च परस्परमभिभाव्याभिभावक
भावान्नानात्वम् तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वा
मिनं सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपस
मुद्भवात् सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ताः प्रति त
स्या दुःखरूपसमुद्भवात् एवं पुरुषान्तरं तामविन्दमानं सैव मो
हयति तत्कस्य हेतोः तं प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् अनया च स्त्रिया स
र्वे भावा व्याख्याताः तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं यद्दुःखहे
तु तद्रजः यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः सुखप्रकाशलाघवा
नां त्वेकस्मिन्युगपदुद्भूतावविरोधः सहदर्शनात् तस्मात्सुखदुः
खमोहैरिव विरोधिभिरविरोधिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमि
त्तभेदा उन्नीयन्ते एवं दुःखोपष्टम्भकप्रवर्तकत्वैरेवं मोहगुरुत्वा
वरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति १३ ॥ अविवेक्यादेः सिद्धिस्त्रैगु
ण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ॥ कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तम
पि सिद्धम् १४ ॥ स्यादेतत् अनुभूयमानेषु पृथिव्यादिष्वनुभव
सिद्धा भवन्त्वविवेकित्वादयः ये पुनः सत्त्वादयो नानुभवपथम
धिरोहन्ति तेषां कुतस्त्यमविवेकित्वं विषयत्वं सामान्यत्वमचेतनत्वं प्र
सवधर्मित्वं चेत्यत आह अविवेक्यादि सिद्धमिति अविवेकि अवि
वेकित्वं यथाव्यक्तयोर्हि वनेकत्वं च नैकत्र स्यात्र हि हेतुत्वं

योऽविति अव्यक्ताव्यक्तेकेषु विनिश्चयात् कुतः पुनरविवेकित्वादेः सिद्धि
रित्यत आह त्रैगुण्यात् यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्तदविवेकि इ
यत्रेदमनुभूयमानं व्यक्तमिति स्फुटत्वादन्वयेनोक्ते व्यतिरेका
माह तद्विपर्ययाभावात् अविवेक्यादिविपर्ययः पुरुषस्त्रैगुण्याभा
वात् अथवाऽव्यक्ताव्यक्ते प्रतीकत्वेनान्वयाभावेन त्रैगुण्यादिस्यवी
त एव हेतव एव हेतवः स्यादेतत् अव्यक्तमिदा सत्यात्तस्याविवेकि
त्वादयो धर्माः सिद्धेति अव्यक्तमेव तद्यथापि नासिद्धमिति तत्त्वमविवे
कादिसिद्धिरित्याह कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम्॥
अयमभिसिद्धः कार्यं हि कारणगुणात्मकं दृष्टं यथा तन्त्वादिगतम
कं पटादि तथा महदादिलक्षणेनापि कार्येण सुखदुःखस्वरूपेण
स्वकारणगता सुखदुःखमोहात्मता भवितव्यं तथा च तत्कार
णस्सुखमोहात्मकं प्रधानमव्यक्तं सिद्धं भवतीति १४ ॥ भेदानां प
रिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च कारणकार्यविभागादविभा
गाद्वैश्वरूप्यस्य १५ ॥ कारणमस्त्यव्यक्तं स्यादेतत् व्यक्तात्मकमस्त्य
यते इति कारणमहात्तत्त्वरणतनयः परिमाणवतो हि व्यक्ताः तै
त्वणुकादिक्रमेण पृथिव्यादिलक्षणं कार्यमारभ्यते पृथि
व्यादिषु च कारणगुणक्रमेणानुपायपतिः तस्माद्व्यक्ताद्व्यक्तस्य
तत्कारणस्य चोद्यते: कुत मध्यक्तेनाह अव्यवधेरप्यत आह भेदानां
परिमाणात् महदादीनां भूतानां तत्कारणमूलकारणमस्त्यव्यक्तं
कुतः कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य कारणसत्का
र्यमिति हि स्थितम् तथाच यथा कूर्मे मा वीरै मत्पवोगामिनि निःस
रति विभज्यन्ते देहं कूर्मशरीरे तान्येव तस्यांशानि इति एवं निविश
मानानि तस्मिन्नव्यक्तीभवन्ति एवं कारणान्मृत्पिण्डाद्धेमपिण्डा
द्वा कार्याणि घटमुकुटादीनि सैन्यवदविन्यवत्रिविभज्यन्ते सेंघ
वद्भूतादीनि तन्मात्रात्कारणाद्विभज्यन्ते सं तेषु तन्मात्राणि॥
अहंकारात् स एव चाहंकारः कारणाद्भेदतः स एव च महान् प
रमाव्यक्तादिति सोऽयं कारणात्परमाव्यक्तान्मात्रान्परस्ययेणा
नितस्य कार्यस्य विभक्तविभागः प्रतिसर्गे तत्र हि पिण्डे हेमपिण्डे वा
कुटमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति तत्कारणरूपमेवानभिव्यक्ते
के कार्यमपेक्ष्याव्यक्तं भवति एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विश:
न्त्यपेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति एवं तन्मात्राण्यहंकारं विशन्ति
अहंकारमव्यक्तयन्ति एवमहंकारो महान्तमाविशन् महान्तमव्यक्तं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰ कौ॰ १०

10

यति महदाद्यप्रकृतिं स्वकारणे विशन्ति प्रकृतेश्चलनक्षविविधेशा इति।
सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव सोऽयमविभागः प्राकृतो वैश्वरूप्यस्य॥
नानारूपस्य कार्यस्य स्वाविकः सत्र् तस्मात्कारणे कार्यस्यानुमतेः।
शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याव्यक्तत्वादन्या न हि सत्कार्यपक्षे
कार्यस्याव्यक्ततयाश्रयस्याऽव्यक्तावस्ति प्रमाणं प्रथमेव हि सिकता
भ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमस्त्यनागतावस्थं
न सिकतास्विति स्यादेतत् शक्तितः प्रवृत्तेः कार्यकारणविभागा
विभागो च महदादयः परमाव्यक्तत्वे साधयिष्यतः कुतस्ततः परेण
अव्यक्तेनेत्यत आह परिमाणात् परिमितत्वात् अव्यापित्वादिति या
वत् विवादाध्यासिता भेदा अव्यक्तकारणवन्तः परिमितत्वात् घट
दादिवत् घटादयो हि परिमिता मृदाद्यव्यक्तकारणका दृष्टाः उक्त
मेतत् यथा कार्यस्याव्यक्तावस्था कारणमेवेति येन महतः कार
णेन परमाव्यक्तेन ततः परतराव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात्
इतश्च विवादाध्यासिता भेदा अव्यक्तकारणवन्तः समन्वयात् भिन्ना
नां समानरूपता समन्वयः सुखदुःखमोहसमन्विता हि बुद्ध्यादयोऽध्य
वसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते यानि च यद्रूपसमनुगतानि तानि तत्
स्वभावाव्यक्तकारणानि यथा मृद्धेमपिण्डसमनुगताः घटमुकुटा
दयो मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकारणका इति कारणमस्त्यव्यक्तं भेदाना
मिति सिद्धम् १५ कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च प
रिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् १६ अव्यक्तं साध
यित्वास्य प्रवृत्तिप्रकारमाह प्रवर्तते त्रिगुणतः प्रतिसर्गावस्थायां
हि सत्त्वं च रजश्च तमश्च सदृशपरिणामानि भवन्ति परिणामस्वभा
वा हि गुणा नापरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते तस्मात्सत्त्वं सत्त्वरूपतया र
जो रजोरूपतया तमस्तमोरूपतया प्रतिसर्गावस्थायामपि प्रवर्तते
तदिदमुक्तं त्रिगुणत इति प्रकारान्तरमाह समुदयाच्च समेत्योदयः
समुदयः समवायः स च गुणानां न गुणप्रधानभावमन्तरेण न च गु
ण प्रधानभावो वैषम्यं विना न वैषम्यमुपमर्द्योपमर्दकभावादृत
इति महदादिभावेन प्रवृत्तिर्द्वितीया स्यादेतत् कथमेकरूपाणां गुणाना
मनेकरूपा प्रवृत्तिरित्यत आह परिणामतः सलिलवत् यथा वारिद
मुक्तमुदकमेकरसमपि तत्तद्भूविकारानासाद्य नारिकेलतालताली
बिल्वचिरबिल्वतिन्दुकामलककपित्थफलरसतया परिणमन्मधुराम्लति
क्तकषायतया विकल्प्यते एवमेकैकसमुद्भवात्प्रधानगुणमाश्रित्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रधानगुणाः परिणामभेदात्प्रवर्तयन्तीति तदिदमुक्तं प्रतिप्रतिगु
णाश्रयविशेषात् एकैकगुणाश्रयो यो विशेषस्तस्मादित्यर्थः १६
कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च परिणामतः सलि
लवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् १७ एतेनाहंकारमव्यक्तं वा बुद्धिर्वा
हंकारं वा इन्द्रियाणि वा भूतानि वात्मानमभिमन्यमाना ये वा मतं तेनान्
प्रत्याह पुरुषोऽस्त्यव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः कुतः संघातपरार्थत्वात् अ
व्यक्तं महदहंकारप्रभृतयः परार्थाः संघातत्वात् शयनासनाद्यंगवत्
सुखदुःखमोहात्मकतया चाव्यक्तादयः सर्वे संघाताः स्युरेतत् ॥
यथा शयनासनादयः संघाताः शरीरार्था दृष्टाः न त्वात्मने प्रतिप
रार्थाः तस्मात्संघातान्तरमेव परं गमयेयुः तत्त्वासंहतमात्मानमित्यत आ
ह त्रिगुणादिविपर्ययात् अयमपि प्रायः संघातानर्थत्वेऽपि तस्यापि सं
हतत्वात् तेनापि संघातान्तरार्थत्वेन भवितव्यमेव तेन तेनाप्यनव
स्थास्यात् न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्था युक्ता कल्पनागौरवप्रसंगा
त् न च प्रमाणवत्त्वेन कल्पनागौरवमपि दृष्यते इत्युक्तं संहतत्वस्य
परार्थमात्रेणान्वयात् दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मानुसरणेनानुमानमिच्छति
सर्वानुमानोच्छेदप्रसंगः स्यात् पादितं न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम
स्माभिः तस्मादनवस्थाभियासंहतत्वमिच्छता त्रिगुणत्वविवेकि
त्वमविषयत्वमसामान्यत्वमचेतनत्वमप्रसवधर्मित्वं चाभ्युपेतव्यं त्रिगुण
त्वादयो हि धर्माः संहतत्वेन व्याप्ताः संहतत्वमस्मिन्व्यावर्तमानं त्रै
गुण्यादीन्व्यावर्तयति ब्राह्मणत्वमिव व्यावर्तमानं कठत्वादि व्याव
र्तयति तस्मादाचार्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति वदता असंहतः प
रो विवक्षितः स चात्मेति सिद्धं इतश्च पुरुषोऽस्त्यधिष्ठानात् त्रिगुणात्
मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्तत्सर्वं परेणा
धिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः सुखदुःखमोहात्मकं चेदं
बुद्ध्यादि तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यं स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति
इतश्चास्ति पुरुषो भोक्तृभावात् भोक्तृत्वेन भोग्ये सुखदुःखे उपलक्ष
यति भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनु
भूयेते तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा
तेषां सुखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् तस्माद्यो सुखाद्या
त्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स चात्मेति अन्ये त्वाहुः भोग्या
दृश्या बुद्ध्यादयो न च द्रष्टारेण दृश्यतानेषां युक्तेति तस्मादस्ति
दृश्यबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तः स चात्मेति भोक्तृभावात् दृष्टृभावात् दृश्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तदुपदर्शनमात्रात् इति यावत् दृश्यत्वेन च बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकत
या पृथिव्यादिवद्दृश्यत्वमनुमितम् इतश्चास्ति पुरुष इत्याह कैवल्यार्थं
प्रवृत्तेश्च शास्त्राणां महर्षीणां च दिव्यलोचनानां कैवल्यार्थात्यन्तिक
दुःखत्रयप्रशमनलक्षणे न तु बुद्ध्यादीनां संभवति ते हि दुःखाद्या
त्मकाः कथं स्वभावाद् वियोजितं शक्यन्ते तदतिरिक्तस्य तु दुःखाद्
रहितस्यात्मनस्ततो वियोगः शक्यसंपादः तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृ
त्तेरागमानां महर्षीणां चास्ति बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त आत्मेति सिद्धं तदेवं
पुरुषास्तित्वं प्रतिपाद्य स किं सर्वशरीरेष्वेकः किमनेकः प्रतिशरीर
मिति संशये तस्य प्रतिशरीरमनेकतामुपपादयति १७ ॥ ॥
जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं
सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्च ॥ १८ ॥ पुरुषबहुत्वं सिद्धं कस्मात् जन्म
मरणकरणानां प्रतिनियमात् निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहे
न्द्रियाहंकारमनोबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसंबन्धो जन्म न तु पु
रुषस्य परिणामः तस्यापरिणामित्वात् तेषामेव देहादीनां परित्या
गो मरणं न त्वात्मनो विनाशः तस्य कूटस्थनित्यत्वात् करणा
नि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्य
वस्था सा खल्वेषु सर्वशरीरेष्वेकस्मिन्पुरुषे नोपपद्यते तदा खल्वे
कस्मिन् जायमाने सर्वे एव जायेरन् म्रियमाणे च म्रियेरन् अन्धादौ
चैकस्मिन् सर्व एवान्धादयः एकस्मिन्नेव विचित्ते सर्व एव विचित्ताः :
स्युरित्यव्यवस्था प्रतिक्षेत्रं तु पुरुषभेदे भवति व्यवस्था न चैकस्या
पि पुरुषस्य देहोपाधिभेदाद्व्यवस्थेति युक्तं पाणिस्तनाद्युपाधि
भेदेन जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसंगात् न हि पाणौ क्षते जाते
वा स्तनादौ मृतत्वं च सैव युवतिर्जाता मृता वा भवतीति इतश्चाभि
पुरुषभेदाः प्रतिशरीरमित्याह अयुगपत्प्रवृत्तेश्च प्रवृत्तिश्च प्रय
त्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी तथापि पुरुष उपचर्यते ॥
तथा चास्मिन्नेकस्मिन् शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरेष्वेक इति
सर्वत्र प्रयतेत ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि युगपच्चालयेत् नानात्वे
तु नायं दोष इति इतश्च पुरुषभेद इत्याह त्रैगुण्यविपर्ययाच्च एवका
रो भिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः सिद्धमेव नासिद्धमेवे
ति त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथात्वं केचित्खलु सत्व
निकायाः सत्वबहुलाः यथोर्ध्वस्रोतसः केचिद्रजोबहुलाः यथा
मनुष्याः केचित्तमोबहुलाः यथा तिर्यग्योनयः सोऽयमीदृशो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु सत्सु निकायेषु न भवेद्यद्येकः पुरुषः
स्यात् भेदे तु यथादोषः इत्येवं पुरुषबहुत्वं प्रसाध्य विवेकज्ञानोपयो
गितया तस्य धर्मानाह १८ ॥ ॥ तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षि
त्वमस्य पुरुषस्य कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च १९ ॥ तस्मा
च्चेति चः पुरुषबहुत्वेन सह धर्मान्तराणि समुच्चिनोति विपर्यासादि
त्युक्ते त्रैगुण्यविपर्यासादपि अन्यतरोक्तेः संबन्धेन ततस्तिरामार्थेन
स्यादित्युक्तं अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमो विषयो विप्रकृष्टं चैत
दिति विप्रकृष्टे त्रिगुणमविवेकीत्यादि संबध्यते तस्मात्त्रिगुण
त्वादेर्यो विविपर्यासः पुरुषस्य त्रिगुणत्वे विषयत्वे विवेकित्वमविषयित्वे
असाधारणत्वे चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वे च तत्र चेतनत्वेनाविषयत्वे
न साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनो हि द्रष्टा भवति नाचेतनः साक्षी दर्शि
तविषयो भवति यस्मै दर्शितो विषयः स साक्षी यथा लोके अर्थिप्रत्य
र्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं वि
षयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी न चाचेतनो वा विषयो वा
शक्यो विषयं दर्शयितुमिति चेतनत्वादविषयत्वाच्च भवति साक्षी
अत एव द्रष्टापि भवति अत्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम् आत्यन्तिकदुःखत्रया
भावः कैवल्यं तच्चास्य स्वाभाविकादत्रैगुण्यात्सुखदुःखमोहर
हितत्वात् सिद्धं अत एवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यं सुखी हि सुखेन तृप्यन्
दुःखी दुःखं द्विषन् मध्यस्थो भवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इ
ति उदासीन इति चाख्यायते विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वादक
र्तेति सिद्धं स्यादेतत् प्रमाणेन कर्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहमि
दं करोमीति कृतिचैतन्ययोः समानाधिकरणमनुभवसि
द्धं तदस्मिन्मते नावकल्पते चेतनस्याकर्तृत्वात् कर्तुश्चाचेतनत्वा
दित्यत आह १९ ॥ तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लि
ङ्गम् गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः २० ॥ यतश्चेतना
कर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे तस्माद्भ्रान्तिरियमित्यर्थः लि
ङ्गम् महदादि सूक्ष्मपर्यन्तं वक्ष्यति भ्रान्तिबीजं तत्संयोगः तत्संनिधा
नं भ्रान्तिरोहितमयन् तत्संयोगादित्युक्तं न तु भिन्नो [illegible] संयोगो ये
त्तो विना न चेयमुपकार्योपकारभावं विनेत्यपेक्षा इत्युपकारमा
ह २० ॥ पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य पङ्ग्वन्धव
दुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः २१ प्रधानस्येति कर्मणि षष्ठी
प्रधानस्य सर्वकारणस्य यद्दर्शनं पुरुषेण तदर्थं तदनेन भोग्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ताप्रधानस्य दर्शिता तस्य भोग्यं प्रधानं भोक्तारमंतरेण न संभवती
तिपुरुषस्य भोक्तृपेक्षा पुरुषस्यापेक्षा दर्शयति पुरुषस्य कैवल्या-
र्थं तथा च भोगेन हि प्रधानेन संभिन्नः पुरुषः त्रिगुणैः त्रिगुणात्म
त्वमभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनि
बंधनं न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमंतरेणेति कैवल्यार्थं पु
रुषः प्रधानमपेक्षते अनादित्वाच्च संयोगपरंपरायाः संयुक्तोपि
कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम् ननु भवतु तयोः संयोगो मह
दादिसर्गस्तु कुतस्त्य इत्यत आह तत्कृतः सर्गः संयोगो हि महदादिस
र्गमंतरेण न भोगाय कैवल्याय वा पर्याप्नोतीति संयोग एव भोगाप
वर्गार्थं सर्गं करोतीत्यर्थः २१ ॥ ॥ प्रकृतेर्महांस्ततोहंकारस्त
स्माद्गणश्च षोडशकः तस्मादपि षोडशकात्पंचभ्यः पंचभूता
नि २२ सर्गक्रममाह प्रकृतिरव्यक्तं मूलकारणं महदहंकारौ
वक्ष्यमाणलक्षणौ एकादशेंद्रियाणि वक्ष्यमाणानि पंचत-
न्मात्राणि सोयं षोडशसंख्यापरिमितो गणः षोडशकः तस्मा
दपि षोडशकादपकृष्टेभ्यः पंचभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पंचमहाभूता
न्याकाशादीनि तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशः शब्दगुणः शब्दत-
न्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः शब्दस्प-
र्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं शब्द-
स्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूपरसगु
णाः शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद्गंधतन्मात्रात्पृथिवी शब्द
स्पर्शरूपरसगंधगुणा जायते अव्यक्तं सामान्येनोलक्षितं तद्वि
परीतमव्यक्तमित्यनेन न विशेषतश्च सत्त्वं लघु प्रकाशकमित्यादि-
नाव्यक्तमपि सामान्येनोलक्षितं हेतुमदित्यादिना सम्यगिति विवेक
ज्ञानोपयोगितयाव्यक्तं विशेषतश्च सत्त्वं लघ्वयमिति २२ ॥ ॥
अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् सात्त्विकमेतद्रू-
पं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् २३ ॥ अध्यवसायो बुद्धिः अध्यवसा
य इति क्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षया सर्वोपि व्यवहर्तालोच्य
मत्वाहमत्राधिकृत इत्यभिमत्य कर्तव्यमेतन्मयेत्यध्यवस्यति ततश्च प्रवर्त
ते इति लोकसिद्धं तत्र योयं कर्तव्यमिति विनिश्चयः चितिसंनिधा
नादापन्नचैतन्यायाः बुद्धेरसाधारणो व्यापारस्तदभेदाद्बुद्धिः स
च बुद्धेर्लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् तदेवं बु-
द्धिं लक्षयित्वा विवेकज्ञानोपयोगिनस्तस्या धर्मान्सात्त्विकतामसा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तज्ज्ञानीयमह धर्मइत्यादि धर्मोभ्युदयनिःश्रेयसहेतुस्तत्र यम
नियमानुष्ठानजनितो धर्मोभ्युदयहेतुः अष्टांगयोगानुष्ठान
जनितश्च निःश्रेयसहेतुः सत्वपुरुषान्यताख्यातिर्ज्ञानं वैरा
ग्यं रागाभावः तच्च यतमानसंज्ञाव्यतिरेकसंज्ञैकेन्द्रियसंज्ञाव
शीकारसंज्ञा इति चतस्रः रागादयः कषायाश्चित्तवर्तिनः तै
रिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्यन्ते तन्मा प्रवर्तिषतेन्द्रि
याणि विषयेष्विति तत्परिपाचनारम्भः प्रयत्नो यतमानसं
ज्ञा इन्द्रियाणि येनेचानुष्ठीयमाने केचन कषायाः पक्वपच्यन्ते च।।
केचिच्च नैव पूर्वापरीभावे सति वक्ष्यमाणेभ्यः कषायेभ्यो व्यति
रेकेणावधारणं पक्वानामव्यतिरेकसंज्ञा इन्द्रियप्रवृत्त्यसमर्थ
तया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञा।।
औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दृष्टानुश्रविकवि
षयेषूपेक्षाबुद्धिर्या परिचितानां सा वशीकारसंज्ञा यामाश्रित्य भगव
ता पतञ्जलिनोक्तं दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य व
शीकारसंज्ञा वैराग्यमिति सोयं बुद्धिधर्मो विरागः ऐश्वर्यम
पि च बुद्धिधर्मो योणिमादिप्रादुर्भावः तत्राणिमा भवत्यणुः।।
लघिमा लघुर्भवति यतः सूर्यमरीचीनालम्ब्य सूर्यलोकं या
ति महिमा यतो महान्भवति प्राप्तिरंगुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसं
प्राकाम्यमिच्छानभिघातो यतो जले ऽन्मज्जति भूमौ निमज्जति
चैव वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यं ईशित्वं भूतभौति
कानां प्रभवस्थितिव्ययानामीष्टे यत्रकामावसायित्वं हि सत्य
संकल्पतया यथास्य संकल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भ
वन्ति निश्चयाध्यवसायो निश्चितं तथा मया विधीयते योमि न तन्निश्चि
तत्वाः पदार्था निश्चयमिति चत्वारः सात्त्विका बुद्धिधर्माः ता
मसास्तद्विपरीताः अधर्मोज्ञानावैराग्यानैश्वर्याभिधानाश्च
त्वारस्तमधः अहंकारस्य लक्षणमाह २३।। अभिमानोहंकार
स्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः एकादशकश्च गणस्तन्मात्र
पंचकश्चैव २४।। अभिमानोहंकारः यत्तत्त्वालोचितंम त्वं
तेनत्राहमधिकृतः शक्तः खल्वहमत्र मदर्थाएवामी वि
षयाः मत्तो नान्योत्राधिकृतः कश्चिदस्ति अतोहमस्मीति यो
भिमानस्सोहंकारसंज्ञापरत्वाहं अहंकारः तमुपजीव्य हि बुद्धि
रध्यवस्यति कर्तव्यमेतन्मयेति तस्य कार्यभेदमाह तस्मा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त.
कौ.
१२

13

द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गणः इन्द्रियाह्व
यः तन्मात्रपंचकश्चैव द्विविध एव सर्गोऽहंकारान्नान्य इत्येवकारेणाव
धारयति स्यादेतत् कथं पुनरेकरूपादहंकारात्कारणात्प्रकाश
जडौ विलक्षणौ भवतः इत्याह २४ ॥ सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्त
ते वैकृतादहंकारात् भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् २५
सात्त्विक एकादशक इति प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशकेन्द्रियग
णः सात्त्विकः वैकृतात्सात्त्विकादहंकारात्प्रवर्त्तते भूतादेस्तामसा
दहंकारात्तन्मात्रको गणः प्रवर्त्तते कस्मात्स तामसः एतदुक्तं
भवति यद्यप्येकोऽहंकारस्तथापि गुणभेदोद्भवाभिभवाभ्यां भिन्नं
कार्यं करोतीति ननु सत्त्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते कृतं तत्
किंचित्करेण रजसेत्यत आह तैजसादुभयं गणद्वयं भवति यद्य
पि रजसो न कार्यान्तरमस्ति तथापि सत्त्वतमसी स्वयमक्रिये सम
र्थे अपि स्वकार्यं न कुरुतः रजस्तु चलतया ते चालयति तदा का
र्यं कुरुते इत्युभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः क्रियोत्पादनद्वारेण
स्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रजस इत्यर्थः सात्त्विकमेकादश
माख्यातं बाह्येन्द्रियदशकं तावदाह २५ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः श्रो
त्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि वाक्पाणिपादपायूपस्थान्कर्मेन्द्रियाण्या
हुः २६ ॥ सात्त्विकाहंकारोपादानत्वमिन्द्रियत्वं तच्च द्विविधं बुद्धीन्द्रि
यकं कर्मेन्द्रियकं च उभयमप्येतदिन्द्रियमात्मनो विकृतत्वादिन्द्रियमुच्य
ते तानि च स्वसंज्ञाभिः चक्षुरादिभिरुक्तानि तत्र रूपग्रहणलिंगं च
क्षुः शब्दग्रहणलिंगं श्रोत्रं गंधग्रहणलिंगं घ्राणं रसग्रहणलिंगं र
सनं स्पर्शग्रहणलिंगं त्वक् वचनादीनां कार्यं वक्ष्यति एकादशमि
न्द्रियमाह २६ ॥ उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्या
त् गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च २७ ॥ एकादशस्विं
द्रियेषु मध्ये मनः उभयात्मकं बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च चक्षुरादीनां वा
गादीनां च मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तेः तदसाधारणेन रू
पेण लक्षयति संकल्पकमत्र मन इति आलोचितमिन्द्रियेण वस्ति
दमिति सम्यगिदमेवं नैवमिति सम्यक् कल्पयति विशेषणवि
शेष्यभावेन विवेचयतीति यावत् यथाहुः सम्मुग्धं वस्तुमात्रं च
प्राग्गृह्णात्यविकल्पितम् तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति म
नीषिणः इति तथाहि अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ततः परं पुनर्वस्तुधर्मै

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ज्ञात्मादिभिर्यथाबुद्ध्यावसीयते सापि प्रमत्तत्वेनसम्पन्नेति सोयं-
संकल्पलक्षणो व्यापारो मनसः समानासमानजातीयाभ्यां व्यवच्छे-
दकत्वेन लक्षयति स्यादेतत् असाधारणव्यापारयोगितया यथा म-
हदहंकाराभ्यामिंद्रियं एवं मनोप्यसाधारणव्यापारयोगितेन्द्रियं भवि-
तुमर्हतीत्यत आह इंद्रियं च कुतः साधर्म्यादिंद्रियान्तरैः सात्विका-
हंकारोपादानत्वं च साधर्म्यं न त्विंद्रियलिंगत्वं महदहंकारयोर-
पीन्द्रलिंगत्वेनेन्द्रियत्वप्रसंगात् तस्माद्व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रमिंद्र-
लिंगत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं अथ कथं सात्विकादहंकारादेकस्मादे-
कादशेन्द्रियाणीत्यत आह गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्य-
भेदाश्च शब्दाद्युपभोगसंवर्तकादृष्टसहकारिभेदात्कार्यभेदः अ-
दृष्टभेदोपि गुणपरिणामभेद एव बाह्यभेदाश्चेति दृष्टान्तार्थं यथा बा-
ह्यभेदास्तथैतदपीत्यर्थः तदेवमेकादशेन्द्रियाणि स्वरूपत उक्त्वा
दशानामसाधारणीर्वृत्तिराह २७ ॥ शब्दादिषु पंचानामालोच-
नमात्रमिष्यते वृत्तिः वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाश्च पंचानाम्
पंचानां कर्मेन्द्रियाणां कण्ठताल्वादिस्थानमिंद्रियं वाक् तस्याः
निर्वचनं स्पष्टमन्यत् २८ त्रयः करणत्रयस्य वृत्तिमाह ॥ ॥
स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या सामान्यकरणवृत्तिः
प्राणाद्या वायवः पंच २९ ॥ त्रयमसाधारणं लक्षणं येषां तानि त्रिल-
क्षणानि महदहंकारमनांसि तेषां भावः स्वालक्षण्यं तच्च स्वानि
लक्षणानि यथा महतोध्यवसायः अहंकारस्याभिमानः मन-
सः संकल्पः वृत्तिर्व्यापारः सैषैव साधारणत्वासाधारणत्वा-
भ्यामाह सैषा भवत्यसामान्या सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वा-
यवः पंच सामान्याचासौ करणवृत्तिश्चेति त्रयाणामपि करणा-
नां पंच वायवो जीवनं वृत्तिः तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् ॥
तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादांगुष्ठवृत्तिः अपानः कृकाटिका-
पृष्ठपादपायूपस्थवृत्तिः समानो हृन्नाभिसर्वसंधिवृत्तिः उदा-
नो हृत्कण्ठतालुमूर्धभ्रूमध्यवृत्तिः व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति पंच वायवः
असाधारणीषु वृत्तिषु क्रमाक्रमौ प्रकाशयन्नाह २९ ॥ युगपच्चतु-
ष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य
तत्पूर्विका वृत्तिः ३० ॥ यदा संतमसे विद्युत्संपातमात्रा-
द्व्याघ्रमभिमुखमतिसंनिहितं पश्यति तदा खल्वस्यालोचनसं-
कल्पाभिमानाध्यवसाया युगपदेव प्रादुर्भवंति यतस्तदपसृ-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त० कौ० १५

स्यात् तस्मात्स्थानादेकपदेपसरति क्रमशस्तु यदा मन्दालोके प्रथ
मं तावद्वस्तुमात्रं सम्मुग्धमालोचयति अथ प्रणिहितमनाः क
र्णान्ताकृष्टमशरासंजितमण्डलीकृतकोदंडः प्रचण्डतरः
कुंचितपादः पादस्त्रोयमिति निश्चिनोति अथ च मां प्रत्येति
इत्यभिमन्यते अथ व्यवस्यति अपसरामीतः स्थानादिति परो
क्षे तु करणत्रयस्य बाह्येन्द्रियवर्जं वृत्तिमाह दृष्टे तथाप्यदृष्टे
त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः अन्तःकरणत्रयस्य युगपत्क्रमेण वा
वृत्तिर्दृष्टपूर्विकैव अनुमानागमस्मृतयो हि परोक्षेर्थे दर्शन
पूर्वाः प्रवर्त्तन्ते नान्यथा यथा दृष्टे तथाऽदृष्टेपीति योजना स्या
देतत् चक्षुर्णां करणानां वृत्तयो न तावत्स्वाधीनाः तेषां
महदादीनां वृत्तीनां स्वतोत्पादप्रसंगात् आकस्मिकत्वेन वृत्ति
संकरप्रसंगो नियमहेतोरभावादित्यत आह ३० ॥ ॥ स्वां स्वां
प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकीं वृत्तिम् पुरुषार्थ एव हेतुर्न
केनचित्कार्यते करणम् ३१ ॥ करणानि यथा बहवः पुरुषाः
शाक्तीकयाष्टीकधानुष्ककार्पाणिकाः कृतसंकेताः परावः
कंदाय प्रवृत्ताः तत्रान्यतमस्याकूतमवगम्यान्यतमः प्रवर्त
ते प्रवर्त्तमानस्तु शाक्तीकः शक्तिमेवादत्ते न यष्ट्यादिकं एवं
याष्टीको यष्टिमेव न शक्त्यादिकं तथान्यतमस्य करणस्याकू
तात् स्वकार्यकरणाभिमुख्यात् अन्यतमत्करणं प्रवर्त्तते त
त्प्रवृत्तेश्च हेतुमत्वान्न वृत्तिसंकर इत्यर्थः स्वां स्वां प्रतिपद्यन्त इ
ति स्यादेतत् याष्टीकादयश्चेतनत्वात्परस्पराकूतमवगम्य
प्रवर्त्तन्त इति युक्तं करणान्यचेतनानि तस्मान्नैवं प्रवर्तितुमर्ह
न्ति तेन तेषामधिष्ठात्रा करणानां स्वरूपसामर्थ्यो
पयोगाभिज्ञेन भवितव्यम् इत्यत आह पुरुषार्थ एव हेतुर्न
केनचित्कार्यते करणं भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थ ए
वानागतावस्थः प्रवर्त्तयति करणानि विभजते ३१ ॥ करणं
त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् कार्यं च तस्य
दशधाहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ३२ ॥ करणं त्रयोदशविधं इ
न्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहंकारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणं
कारकविशेषः करणं न च व्यापारावेशं विना कारकत्वमि
ति व्यापारावेशमाह तदाहरणधारणादि यथायथं तत्र कर्मे
न्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति यथास्वमुपाददते स्वव्यापारे

णत्रयमवंतीति यावत् बुद्ध्यहंकारमनांसि स्वस्वं प्राणादिलक्षण
व्यापारयंति बुद्धीन्द्रियाणि तं प्रकाशयंति आहरणादिक्रियाणि
सकर्मकानया किंकर्मकानि विधं चेत्यत आह कार्यं च तस्य त्रयोद
शविधस्य करणस्य दशधा आहार्यं प्रकाश्यं च आहार्यं व्याप्यं क
र्मेन्द्रियाणां पंचानां वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाख्यं यथास्व
म्यः तेच दिव्यादिव्यतया दशधा एवं धार्यमप्यंतः करणत्रयस्य
प्राणादिलक्षणया वृत्त्या शरीरं तच्च पार्थिवादि पांचभौतिकं ॥
पृथिव्यादीनां च पंचानां समूहः पृथिवीति च पंच दिव्यादिव्य
तया दशधेति धार्यं शरीरं दशधा एवं बुद्धीन्द्रियाणां प्रकाश्यं दशधे
ति त्रयोदशविधे करणे बाह्यान्तरविभागं करोति ३२ ॥ अंतःकरणं
त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् सांप्रतकालं बाह्यं त्रिका
लमाभ्यंतरं करणम् ३३ ॥ अंतःकरणं त्रिविधं बुद्ध्यहंकारम
न इति शरीराभ्यंतरवर्तित्वादंतःकरणं दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रय
स्यांतःकरणत्रयस्य विषयाख्यं विषयमाख्यातीति विषयाख्यं वि
षयसंकल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्तव्येषु सहायी भवति तत्र
बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण बा
ह्याभ्यंतरयोः करणयोर्विशेषांतरमाह सांप्रतकालमित्यादि सां
प्रतकाले वर्तमानकाले बाह्यमिन्द्रियं वर्तमानसमीपमनागतम
तीतमपि वर्तमानं श्रोत्रं वागपि वर्तमानकालविषया भवति त्रि
कालमभ्यंतरं करणं तद्यथा नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिरिह धूमाद
द्रिरस्ति निकुंजे धूमसमुपजातेषु पिपीलिकाण्डसंचाराद्भविता
वृष्टिरिति तदनुरूपाश्च संकल्पाभिमानाध्यवसाया भवंति काल
श्चैवैशेषिकादिभिर्मतः एव नानागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्तयितु
मर्हतीति तस्मादयं येरूपादिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते ते
तत एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमंतर्गडुना काले
नेति सांख्याचार्याः तस्मात्त्रिकालत्वमंतराभ्युपगमस्तु के सां
प्रतकालतो बाह्येन्द्रियाणां विषयविवेचयति ३३ ॥ बुद्धीन्द्रि
याणि तेषां पंच विशेषाविशेषविषयाणि वाग्भवति शब्दविष
या शेषाणि तु पंचविषयाणि ३४ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशाना
मिन्द्रियाणां मध्ये पंच विशेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूला
शब्दादयः शांतघोरमूढाः पृथिव्यादिसात्त्विकादिरूपाः अविशे
षास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः मात्रग्रहणेन भूतभावमपाक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰ कौ॰ १५

15

रोति विशेषाः स्थूलाः शाश्चविशेषाविशेषाः तद्विषयाण्येषां
बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि तत्रोर्ध्वस्रोतसां योगिनां च श्रोत्रं श-
ब्दतन्मात्रविषयं स्थूलशब्दविषयं चास्मदादीनां तु स्थूलशब्दविषय-
मेव एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया अस्मदादीनां तु स्थूल-
स्पर्शविषयैव एवं चक्षुरादयोपि तेषामस्मदादीनां च रूपादिषु स्थू-
लसूक्ष्मेषु द्रष्टव्याः एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया
स्थूलशब्दविषया न देत्रत्वात् ततशब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्मादहंका-
रित्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणत्वात् शेषाणि चत्वारि पाणिपा-
दपायूपस्थाख्यानि पंचविषयाणि पाण्याद्याहार्याणां च घटादीनां
पंचशब्दात्मकत्वादिति संप्रति त्रयोदशकरणेषु मध्ये केषां-
चित्प्रधानभावं सहेतुमाह ३४ ॥ सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं वि-
षयमवगाहते यस्मात् तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषा-
णि ३५ ॥ द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्यानि द्वाराणि तै-
रुपनीते समनोहंकारा बुद्धिः सर्वं यस्माद्विषयमवगाहते व्यव-
स्यति तस्माद्बाह्यानीन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा
बुद्धिरिति न केवलं बाह्यानीन्द्रियाणि द्वाराण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिः
अपितु यथाहंकारमनसी द्वारिणी ते अपेक्ष्यापि बुद्धिः प्रधानमि-
त्याह ३५ ॥ एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ३६ ॥ यथा ग्रामाध्य-
क्षाः कुटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषया-
ध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय स च भूपतये तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य म-
नसे समर्पयन्ति मनश्च संकल्प्याहंकाराय अहंकारश्चाभिमत्य बु-
द्धौ सर्वाधिकृतभूतायां तदिदमुक्तं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्तीति बा-
ह्येन्द्रियमनोहंकाराश्च गुणविशेषा गुणानां च सत्त्वरजस्तमसां
विकाराः परस्परविरुद्धधर्माणोपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरू-
पेणैककार्येणानीताः यथा वर्तितैलवह्नयः संतमसापनये-
न रूपप्रकाशाय मिलिताः प्रदीपः एवमेते गुणविशेषा इति
योजना कस्माद्बुद्धौ प्रयच्छन्तीति न तु बुद्धिरहंकाराय द्वारिणे मन-
इत्यत आह ३६ ॥ सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ३७ ॥ पुरुषा-
र्थस्य प्रयोजनत्वात्तस्य च साक्षात्साधनं तत्प्रधानं बुद्धिश्चास-
क्षात्साधयति तस्मात्सैव प्रधानं यथा सर्वाध्यक्षः साक्षाद्राजार्थं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

साक्षात्तयाप्रधाने इतीवैतद्ग्रामाध्यक्षायाद्वेप्रतिगुणभूताः बु-
द्धिर्हिपुरुषसन्निधानात्तच्छायापत्त्यातद्रूपेवसर्वविषयोपभोगं
यस्मात्पुरुषस्यसाधयति सुखदुःखानुभवोभोगः सचबुद्धौबुद्धि
श्चपुरुषरूपेवेति पुरुषमुपभोजयति शब्दालोचनसंकल्पाभि
मानाश्चतद्रूपपरिणामेणबुद्धावुपसंक्रान्ताइतीन्द्रियादिव्याप
राअपिबुद्धेरेवस्वव्यापारेणाध्यवसायेनसहैकव्यापाराभवन्ति ॥
यथाद्वेषेम्येनहमग्रामाध्यक्षादिसैन्यसर्वाध्यक्षस्यभवति स-
र्वेषांह्यादिप्रतियतनउपभोगः पुरुषस्यतेसाधयति ननुपुरुषस्य
सर्वविषयोपभोगसंपादिकायदिबुद्धिस्तर्हितिमोक्षइत्यतआ-
ह पश्चात्प्रधानपुरुषयोरंतरविशेषंविशिनष्टिकरोति यथोद-
पाकेपचतीतिकरणेचप्रतिपादनम् अनेनापवर्गः पुरुषार्थो
बुद्धेर्दर्शितः तदेवंकारणानिविभज्यविशेषान्विभजते ३८ ॥
तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्योभूतानिपंचपंचभ्यः एतेस्मृताविशेषा
शान्ताघोराश्चमूढाश्च ३८ ॥ तन्मात्राण्यविशेषाः शब्दादितन्मा
त्राणिसूक्ष्माणि तेषांशान्तादिरूपोपभोगयोग्योविशेषइति-
मात्रशब्दार्थः अविशेषानुक्त्वाविशेषान्वक्तुमुपक्रमतेविशेषानाह
तेभ्योभूतानिपंचपंचभ्यः यथासंख्येनैकद्वित्रिचतुःपंचभ्यो
भूतान्याकाशानिलानलसलिलावनिरूपाणिपंच पंचभ्यस्त-
न्मात्रेभ्यः अस्त्वेषांभूतानामुत्पत्तिः विशेषत्वंकिमायातमित्यत
आह एतेस्मृताविशेषाः शान्ताघोराश्चमूढाश्च एकोद्देतोरि
तीयस्मात्सत्त्वाये यस्मादाकाशादिषुस्थूलेषुसत्त्वप्रधानतया
केचिच्छान्ताः सुखाः प्रकाशालाघवः केचिद्रजःप्रधानतयाघो
राः दुःखाः अनवस्थिताः केचित्तमःप्रधानतयामूढाविषण्ण
गुरवः तेमीपरस्परव्यावृत्ताः अनुभूयमानाविशेषाइतिस्थूला
इतिचोच्यते तन्मात्राणित्वस्मदादिभिरेतान्यव्यावृत्तानितानु-
भूयन्ते इत्यविशेषाइति सूक्ष्माइतिचोच्यन्ते विशेषाणामवान्तरवि
शेषमाह ३८ ॥ सूक्ष्मामातापितृजास्सहप्रभूतैस्त्रिधाविशेषाः
स्युः सूक्ष्मास्तेषांनियतामातापितृजानिवर्तन्ते ३९ ॥ त्रिधावि-
शेषाः तान्विशेषप्रकारानाह सूक्ष्मामातापितृजाः सहप्रभूतैः
सूक्ष्माः सूक्ष्मदेहाः मातापितृजाः षाट्कौशिकाः तत्रमातृतो
लोमलोहितमांसानि पितृतः स्नाय्वस्थिमज्जानइतिषट्कोशाः
प्रकृष्टानिभूतानिमहाभूतानि तेस्सहस्थूलंशरीरमेकोविशे
षः मातापितृजोद्वितीयः महाभूतानितृतीयः महाभूतवर्ग-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰ कौ॰ १६

10

च वरपरारीरोनिवेशादिति सूक्ष्ममातापितृजयोर्देहयोर्विशेष·
माह सूक्ष्मास्तेषां विशेषाणां मध्ये ये ते नियताः मातापितृजा ये
ते निवर्तन्ते कीर्णान्ता वा भस्मान्ता वा विडन्ता वेति ३९ सूक्ष्मशरी
रं विभजते ॥ पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ॥
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिंगम् ४० ॥ पूर्वोत्पन्नं
प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितं असक्तमव्याहतं ।
शिलामप्यनुप्रविशति नियतमामहदादिसर्गात् आचमहाप्रल
यादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् महदहंकारैकादशेन्द्रियप
ञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एतेषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरि
न्द्रियैरन्वितत्वादविशेषः नन्वस्त्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य कृ
तं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरति उपात्तमुपा
त्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते कस्मान्निरुपभो
गं यतः षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मशरीरं निरुपभोगं तस्मात्सू
क्ष्मशरीरं संसरति ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्या
स्ति योगः तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्म·
ज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावाः तदन्विता बुद्धिः
तदन्वितं सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचं
पकाद्वस्त्रं तदावासितं भवति तस्माद्भावैरधिवासितत्वात्संसरति ॥
कस्मात्पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह·
लयं गच्छतीति लिंगम् सहेतुकत्वेन तस्य लिंगत्वमिति भावः सं
देतत् बुद्धिरेव साहंकारेन्द्रिया संसरतु कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रमाणि
केनेत्यत आह ४० ॥ चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छा
या तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिंगम् ४१ ॥ लिंगं ज्ञा·
पनाद्बुद्ध्यादिरेव लिंगं तदनाश्रयं न तिष्ठति जन्मप्रायणान्तरा
ले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीराश्रयाः प्रत्युत्पन्नपञ्चतन्मात्रवत्त्वे सति
बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरवृत्तिबुद्ध्यादिवत् विना विशेषैरिति
सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः आगमश्चात्र भवति अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्च·
कर्ष बलाद्यमः इत्यङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मशरीरत्वमुपलक्षयति आत्म
नो निष्कर्षासंभवात्सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषः तदपि पुरि स्थूलशरीरे
शेते इति एवं सूक्ष्मशरीरास्तित्वमुपपाद्य यथा संसरति येन हेतु
ना च तदुभयमाह ४१ ॥ पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिक
प्रसंगेन प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिंगम् ४२ ॥ पुरु
षार्थेन हेतुना प्रयुक्तं निमित्तं धर्मादि नैमित्तिकं तेषु तेषु षाट्कौशि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कशरीरग्रहः सहितं धर्माधर्मनिमित्तप्रभवः निमित्तनैमित्तिकं च तत्तथा
प्रसंगः तथा नटवद्व्यवतिष्ठते लिंगं सूक्ष्मशरीरं यथा हि नटः तां तां
भूमिकामादाय रामो वाऽजातशत्रुर्वा वत्सराजो वा भवति एवं तत्त
त्स्थूलशरीरपरिग्रहेण देवो मनुष्यो वा पशुर्वा वनस्पतिर्वा भवति
सूक्ष्मशरीरमित्यर्थः कुतस्त्यः पुनरस्येदृशो महिमेत्यत आह प्रकृ-
तेर्विभुत्वयोगात् तथा च पुराणम् वैश्वरूप्यात्प्रधानस्य परिणा-
मोऽयमद्भुतः इति निमित्तनैमित्तिकप्रसंगेनेत्युक्तं तत्र निमित्तनैमि-
त्तिके विभजते ४२ ॥ सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृति
काश्च धर्माद्याः दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कलला
द्याः ४३ ॥ वैकृतिका नैमित्तिकाः पुरुषस्योत्पन्नस्योत्तरकालं दे
वताराधनादिनोत्पन्नाः प्राकृतकाः स्वाभाविका भावाः सांसिद्धि-
काः यथा हि सर्गादावादिविद्वानत्र भगवान्कपिलो महामुनिर्ध
र्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति वैकृतिकाश्च भा
वा असांसिद्धिकाः उपायानुष्ठानेनोत्पन्नाः यथा प्राचेतसप्रभृ
तीनां परममहर्षीणां एवमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यपि कार्यं श
रीरं तदाश्रयिणः तस्यावस्थाः कललबुद्बुदमांसपेशीकरांगप्र
त्यंगव्यूहा गर्भस्थस्य ततो निर्गतस्य बालकौमारयौवनपकानीति-
ग्रवगन्तानि निमित्तनैमित्तिकानि कर्तव्यस्य निमित्तस्य कर्तव्यं नैमि
त्तिकमित्याह ४४ ॥ धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण-
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ४४ ॥ धर्मेण गमनमू
र्ध्वं द्युप्रभृतिषु लोकेषु गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण सुतलादिषु
ज्ञानेन चापवर्गः तावदेव प्रकृतिर्भोगमारभते यावद्विवेकख्या
तिं करोति प्रत्यसौ विवेकख्यातौ सत्यां कृतकृत्यतया विवेकख्या
तिमन्तं पुरुषं प्रति निवर्तते यथाहुः विवेकख्यातिपर्यन्तं हि विज्ञे-
चेष्टितमिति विपर्ययादतत्त्वज्ञानादिष्यते बन्धः स च त्रिविधः प्राकृ
तिको वैकृतिको दाक्षिणश्चेति तत्र प्राकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपा
सते तेषां प्राकृतिको बन्धः यः पुराणे प्रकृतिलयानभ्युच्यते पू
र्णं शतसहस्रं हि तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः इति वैकारिको बन्धस्तेषां
ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहंकारबुद्धीः पुरुषधियोपासते तानधिकृ-
त्येदमुच्यते दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः भौतिकास्तु शतं
पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्व-
राः ते खल्वमी विदेहा येषां वैकृतिको बन्धः इष्टापूर्तेन दाक्षिणः ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्तकारी कामोपहतमना बध्यते इति
वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात् ऐश्वर्यादवि
घातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ४६ ॥ वैराग्यात्प्रकृतिलयः पु
रुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यमात्रात्प्रकृतिलयः प्रकृतिग्रहणात्प्र
कृतिमहदहंकारभूतेन्द्रियाणि गृह्यन्ते तेष्वात्मबुद्ध्योपास्यमा
नेषु लयः संसारो भवति राजसाद्रागात् राजसादित्यनेन रजसो
दुःखवत्त्वात्संसारस्य दुःखता सूचिता ऐश्वर्यादविघात इति अवि
घात इच्छाया ईश्वरो हि यद्येवेच्छति तत्करोति विपर्ययादनैश्व
र्यात्तद्विपर्यासः सर्वत्रेच्छाविघात इत्यर्थः बुद्धिधर्मान्धर्मादीनष्ट
भावान्समासव्यासाभ्यामनन्तरं हेयोपादेयभावेनादर्शयितुं
प्रथमं तावत्समासमाह ४५ ॥ एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाश
क्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः गुणवैषम्यविमर्दात्तस्य च भेदास्तु पंचाश
त् ४६ ॥ प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः तत्र विपर्य
योऽज्ञानमविद्या सापि बुद्धिधर्मः अशक्तिरपि करणवैकल्यहेतु
का बुद्धिधर्म एव तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे बुद्धिधर्मावेव तत्र वि
पर्ययाशक्तितुष्टयो यथायोगं सप्तानां धर्मादीनां ज्ञानवर्जमेते भा
वाः सिद्धिस्तु ज्ञानस्येति व्यासमाह तस्य भेदास्तु पंचाशत् कस्मा
द्गुणवैषम्यविमर्दात् गुणानां वैषम्यमेकैकस्याधिकबलता द्व
योर्द्वयोर्वा एकैकस्यानवबलता द्वयोर्द्वयोर्वा तेन च न्यूनाधिकभाव
द्यथामात्रमिति तथा यथाकार्यमुन्नीयते तदिदं गुणानां वैष
म्यं तेनोपमर्दः एकस्य न्यूनस्य द्वयोर्द्वयोर्वाभिभवः तस्मात्तस्य भे
दाः पंचाशदिति तानेव पंचाशद्भेदान्गणयति ४६ ॥ पंच
विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् अष्टाविंशतिभेदा
तुष्टिर्नवधाष्टधा सिद्धिः ४७ ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथा
संख्यं तमो मोहो महामोहस्तामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञकाः पंचवि
पर्ययस्य विशेषाः विपर्ययप्रभवानामप्यस्मितादीनां विपर्य
यस्वभावत्वात् यदविद्यया विपर्ययेणावधार्यते अस्मिताद
यस्तत्स्वभावास्तेन तदभिनिविशन्ते अत एव पंचपर्वाविद्ये
त्याह वार्षगण्यः संप्रति पंचानां विपर्ययभेदानामवान्तरभेदमा
ह ४७ ॥ भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ४८ ॥ भेदास्तमसो
विद्याया अष्टविधः अष्टस्वव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्रेष्वनात्म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्तामिस्रवदिह विद्या तमः तस्याष्टविधविषयत्वादष्टविधत्वं मोहस्य
च अष्टाप्यष्टविधो भेद इत्यनुषज्यते देवा हि अष्टविधमैश्वर्यमासा-
द्यामरत्वाभिमानिनो ऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्ते
सोयमस्मिता मोहोष्टविधैश्वर्यविषयत्वादष्टविधः दशविधो म-
हामोहः शब्दादयो दश पंच दिव्या दिव्यतया दशविधेषु विषयेषु
रंजनीयेषु रागासक्तिर्महामोहः स च दशविधविषयत्वाद्दशविध
तामिस्रो द्वेषोष्टादशधा शब्दादयो दश विषया रंजनीयाः स्वरूपतः
ऐश्वर्यं त्वणिमादिकं न स्वरूपतो रंजनीयं किं तु रंजनीयोपा-
यः ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परेणोपहन्यमानास्तदुपाया-
श्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवंति इति शब्दादिभिर्दश-
भिः सहाणिमाद्यष्टकमष्टादशेति तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रोष्टादश-
धेति तथा भवत्यन्धतामिस्रः अभिनिवेशस्त्रासोन्धतामिस्रः तथे-
त्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वरि
यमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन्विषयान्भुंजानाः शब्दादयो भोग्या
स्तदुपायाश्चाणिमादयोस्माकमसुरादिभिर्मोपघातिषतेति बि-
भ्यति तदिदं भयमभिनिवेशोन्धतामिस्रोष्टादशविषयत्वादष्टा-
दशधेति सोयं पंचविधविकल्पो विपर्ययोवान्तरभेदाद्द्वाषष्टिरिति
तदेवं पंचविपर्ययभेदानुक्त्वाष्टाविंशतिभेदामशक्तिमाह ४८।
एकादशेंद्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा सप्तदश वधा
बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ४९ ॥ एकादशेंद्रियवधाः
बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताजिघ्रता तथा मूकता कौण्यपंगुत्वं क्लैब्यो-
दावर्तमन्दताः यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधाः एतावदेवैका-
बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति तथा चैकादशहेतुकत्वादेकादश-
धा बुद्धेरशक्तिरुच्यते सहहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधि-
करण्यं तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिमुक्त्वा स्वरूपतोशक्ति-
माह सह बुद्धिवधैरिति कति बुद्धेः स्वरूपतो वधा इत्यत आह सप्त-
दश वधा बुद्धेः कुतः विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनां तुष्टयो नवधेति तद्वि-
पर्ययास्तन्निरूपणान्नवधा भवति एवं सिद्धयोष्टाविति तद्विपर्य-
यास्तन्निरूपणादष्टधा भवति तदिदं वधेत्युक्तं तुष्टीर्गणयति आ- ९
ध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः बाह्या वि-
षयोपरमात्पंच नव तुष्टयोभिमताः ५० ॥ प्रकृतिव्यतिरिक्त आ-
त्मास्तीति श्रुत्वा तस्योपदेशश्रवणमात्रेण तुष्टः विवेकसाक्षात्कारा-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त. कौ. १८

18

यत्समुपदेशात्तुष्टिर्योऽनयनते तस्य वत्सस्याध्यात्मिकस्तुष्टिर्याभ
वति प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्माज्जाता तुष्टयस्तस्मा
दाध्यात्मिकाः कास्ता इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः
प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कं
स्यचिदुपदेशाः विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदस्तं च प्र
कृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन तस्मादेवमेवाऽऽस्स्व वत्सेति
योऽयमुपदेशस्तस्मिन् शिष्यस्य तुष्टिः प्रकृतौ सा प्रकृत्याख्या अंभ इत्युच्यते
या तु प्राकृत्यपि विवेकख्यातिर्न प्रकृतिमात्राद्भवति मा भूत्सर्वस्य
सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान्प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति त
स्मात्प्रव्रज्यामुपाददीथाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन्नित्युपदेशात्तु
ष्टिः सोपादानाख्या सलिलमुच्यते या तु प्रव्रज्यापि न सद्यो निर्वा
णदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति अलमुत्त
मयात तवेत्युपदेशात्तुष्टिः कालाख्या ओघ इत्युच्यते या तु न कालान्नोपु
पादानाद्विवेकख्यातिरपि तु भाग्यादेव अत एव मदालसापत्यान्यति
बालानि मातृकृत्य देशमात्रादेव विवेकख्यातिमन्ति मुक्तानि बभू
वुः तस्माद्भाग्यमेव हेतुर्नान्यदिति उपदेशात्तुष्टिः सा भाग्या
ख्या तुष्टिर्वृष्टिरुच्यते बाह्या दर्शयति बाह्यास्तुष्टयः शब्दादिविष
योपरमात्पंच याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहंकारादीनात्मत्वे
भिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावेना
त्मानमधिकृत्य प्रवृत्ताः ताश्च वैराग्ये सति तुष्टय इति वैराग्यस्य पं
चहेतुकत्वाद्वैराग्याणि पंच ततश्च तास्तुष्टयः पंचेति उपरम्यतेने
नेति उपरमो वैराग्यं विषयादुपरमः विषयाभोग्याः शब्दादयः पं
च तथा हि अर्जनरक्षणक्षयोपभोगहिंसादोषदर्शनजन्मानः पंचो
परमा भवंति तथा हि सेवादयोऽर्जनोपायास्ते च सेवकादीनां दुःखा
कुर्वंति इत्यनुदृशीश्वरद्वाःस्थादण्डपारुष्यं चेद्रजो दैन्यभाव यमाज्ञाकृतः से
वाहतमज्जते एवमसेवयार्जनोपायाद्दुःखदत्ति विषयोपरमेयात्तुष्टि
सैषा पारमुच्यते तथार्जितं धनं राजकागारिकाग्निजलौघादिभ्यो
विनश्यतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतो विषयोपरमात्तुष्टि
र्या द्वितीया सुपारमित्युच्यते तथा महता प्रयासेनार्जितं भुज्यमानं तत्क्षी
यत इति तत्क्षयं भावयतो विषयोपरमात्तुष्टिः सा तृतीया पारापा
रमुच्यते एवं च शब्दादिभोगाभ्यासादवर्धन्ते कामाः ते च विषयाप्रा
प्तौ कामिनं दुःखाकुर्वन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमेया

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्टिः सा चतुर्थी अनन्तमुच्यते एवं नानुपहत्य भूतानि विषयो
पभोगो भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे तुष्टिः सा पंचमी
उत्तमाम्भ इत्युच्यते तदेवमाध्यात्मिकाभिश्चतसृभिर्बाह्याभिश्च
पंचभिर्नवतुष्टयोभिहिताः गौणमुख्यभेदभिन्नाः सिद्धीरा॰
ह ॥ ५० ॥ ऊहः शब्दोध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्ति
र्दानं च सिद्धयोष्टौ सिद्धेः पूर्वोंकुशस्त्रिविधः ५१ ॥ विहन्यमान
स्य दुःखस्य त्रित्वात् द्विघातास्त्रय इति इमा मुख्यास्तिस्रः सिद्धय
स्तदुपायतया चेतरा गौण्यः पंच सिद्धयः ता अपि हेतुहेतुमत्त्व
या व्यवस्थिताः तत्राध्ययनलक्षणा सिद्धिर्हेतुरेव मुख्यास्तु सि
द्धयो हेतुमत्य एव मध्यमास्तु हेतुहेतुमत्यः विधिवद्गुरुमुखाद
ध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमा सिद्धिस्तारमु
च्यते तत्कार्यः शब्दः शब्द इति शब्दजनितमर्थस्वरूपज्ञानमु॰
पलक्षयति कार्यकारणोपचारात्सा द्वितीया सिद्धिः सुतार
मुच्यते ऊहस्तर्कः आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणं परी
क्षणं संशयपूर्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदि
दं मननमाचक्षते आगमिनः सा तृतीया सिद्धिस्तारतारमुच्य
ते सुहृत्प्राप्तिः न्यायेन हि स्वयं परीक्षितमप्यर्थं न श्रद्धत्ते या॰
वद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह न संवाद्यते अतः सुहृदां गुरुशि
ष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सा सिद्धिः चतुर्थी रम्य
कमुच्यते दानं च दानं च शुद्धिर्विवेकज्ञानस्य दैप् शोधने इत्यस्माद्धा
तोर्दानपदव्युत्पत्तेः यदाह भगवान्पातंजलिः विवेकख्यातिरवि
प्लवा हानोपाय इत्यविप्लवा शुद्धिः सा च सवासनसंशयविपर्या॰
सपरिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहेवस्थानात् सा
च न विनादरनैरंतर्यदीर्घकालसेविताभ्यासपरिपाकाद्भवती
ति दानेन विवेकख्यात्युपकार्येणासावपि संगृहीतः सेयं पंच॰
मी सिद्धिः सदामुदितमुच्यते तिस्रश्च मुख्यास्सिद्धयः प्रमोदमु
दितमोदमाना इत्यष्टौ सिद्धयः अन्ये तु व्याचक्षते उपदेशादिना॰
प्राभवीयाभ्यासवशात्तत्त्वस्य स्वयमूहनं यत्सा सिद्धिरूहः य॰
स्य सांख्यशास्त्रपाठमन्यदीयमाकर्ण्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते सा
सिद्धिः शब्दः शब्दपाठादनंतरं भावात् यस्य शिष्याचार्यसंबन्धेन
सांख्यशास्त्रं ग्रंथतोर्थतश्चाधीत्य ज्ञानमुत्पद्यते साध्ययनहेतुका
सिद्धिरध्ययनम् सुहृत्प्राप्तिरिति यस्याधिगततत्त्वं सुहृदं प्रा

त. कौ. १९

19

यत्तानप्रत्ययेनैतानलक्षणसिद्धित्वस्य मुख्यत्वात्त्रिः तानेव
सिद्धिहेतवः एताहि दानेनाराधितो ज्ञानी ज्ञानं प्रयच्छतीति अत्र
युक्तायुक्तेति मूलतिसिरवगन्तव्यः इति कृतं परदोषोद्भावनेन सिद्धा
न्तमात्रव्याख्यानप्रवृत्तानामिति सिद्धिर्हि विपर्ययेणाशक्ति
तुष्टिवधः सप्तदशधावगन्तव्यः अत्र प्रत्ययसर्गे सिद्धिरुपादेये
ति प्रसिद्धमेव तन्निराकरणहेतवस्तु विपर्ययाशक्तितुष्ट
यो हेया इत्याह सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशाशक्तितुष्टयो पूर्वे इति विपर्यया
शक्तितुष्टीः परामृशति ता सिद्धिकरिणो नामाङ्कुशा निवारक
त्वात् अत सिद्धेरविपरमप्रशक्तित्वादङ्कुशा एवेति विपर्ययाशक्ति
तुष्टयो हेया इति स्यादेतत् पुरुषार्थप्रयुक्ता सृष्टिः स च पुरु
षार्थः प्रत्ययसर्गात्तन्मात्रसर्गाद्वा सिध्यतीति कृतमुभयस
र्गेणेत्यत आह ५१ ॥ न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भाव
निर्वृत्तिः लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥
लिङ्गमिति तन्मात्रसर्गमुपलक्षयति भावैरिति च प्रत्ययसर्गं
एतदुक्तं भवति तन्मात्रस्य सर्गस्य स्वरूपं पुरुषार्थसाधनत्वं
च न प्रत्ययसर्गाद्विना भवति एवं प्रत्ययसर्गस्य स्वरूपं पुरु
षार्थसाधनत्वं च तन्मात्राद्दृते इत्युभयथा सर्गप्रवृत्तिः भोगः
पुरुषार्थो न भोग्यान् शब्दादीन् भोगायतनं च शरीरद्वयमन्तरेण भ
वतीत्युपपन्नस्तन्मात्रसर्गः एवं च स एव भोगो भोगसाधना
नीन्द्रियाण्यन्तःकरणेन वान्तरेण न भवतीति न चान्तरेण धर्मा
दीन् भावान् विना न चापवर्गहेतुर्विवेकख्यातिरुभयसर्गं वि
नेत्युपपन्न उभयविधः सर्गः अनादित्वाच्च बीजाङ्कुरवदन्यो
न्याश्रयप्रसङ्गदोषमावहति कल्पादावपि च प्राचीनकल्पो
त्पन्नभावलिङ्गसंस्कारवशाद्भावलिङ्गयोरुत्पत्तिर्नानुपपन्ने
ति सर्वमवदातम् विभक्तः प्रत्ययसर्गो भूतादिसर्गं विभज
ते ५२ ॥ अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चविधो भवति मा
नुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ५३ अष्टविकल्पो
दैवः अष्टविधो दैवः सर्गः ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः पैत्रः गान्ध
र्वः याक्षो राक्षसः पैशाच इत्यष्टविधो दैवः सर्गः तैर्यग्योनश्च पं
चविधो भवति पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति मानुषश्चै
कविधो ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतु
र्ष्वपि वर्णेष्वविशेषादिति समासतः संक्षेपतो भौतिकः सर्गः :

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

घटादयः पक्षिसरीसृपस्थावराश्चेति भौतिकस्य सर्गस्य चेतनतो
त्कर्षनिकर्षतारतम्यादूर्ध्वाधोमध्यभावेन त्रैविध्यमाह ५३
ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः मध्ये रजोविशा
लो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ५४ ॥ ऊर्ध्वं सत्त्वविशालो भुवस्तलं सत्यो
लोकाः सत्त्वबहुलाः तमोविशालश्च मूलतः सर्गः पश्वादिः।
स्थावरान्तः सोऽयं मोहमयत्वात्तमोबहुलः भूर्लोकस्तु मध्ये
सप्तद्वीपसमुद्रसन्निवेशविशेषो रजोविशालः धर्माधर्मानुष्ठानपर
त्वाद्दुःखबहुलत्वाच्च तानिमाँल्लोकसंहतिं संक्षिपति ब्रह्मा
दिस्तम्बपर्यन्तः स्तम्बग्रहणेन वृक्षादयः सर्वे गृहीताः तदेवं सर्गं
वर्णयित्वा तस्यापवर्गसाधनवैराग्योपयोगिनीं दुःखहेतुता
माह ५४ तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ॥
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ५५ ॥ यद्यपि वि
विधविविधानन्दोपभोगभागिनः प्राणभृद्भेदाः तथापि सर्वेषां
जरामरणकृतं दुःखमविशिष्टं सर्वस्य खल्वाक्रमेरपि मरणत्रा
सोऽमा भूवं भूयासमित्येवमात्मको दुःखं भयहेतुरिति
मरणदुःखं स्यादेतत् स्वाभाविकं दुःखं च प्राकृतबुद्धिगुणसं
बन्धेन चेतनसंभवि भवेत्तत्राह पुरुषः शेते पुरि लिङ्गे शेते
इति पुरुषः लिङ्गं च तत्संबन्धीति चेतनोऽपि तत्संबन्धी भवतीत्य
र्थः कुतः पुनर्लिङ्गसंबन्धि दुःखं पुरुषस्याप्येतन्न स्यादित्यत्रा
ह लिङ्गस्याविनिवृत्तेः पुरुषाद्भेदाग्रहाल्लिङ्गधर्मान्नात्मन्येवा
भिभवति पुरुषः स्वभावात् दुःखं प्राप्नोतीति वा प्राणिमात्रस्य जातकर्मेति लिङ्गस्या
विनिवर्तनेनात्मवस्थिति तस्य सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तीर्निरा
करोति ५५ इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः
प्रकृतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ५६ ॥
आरभ्यत इत्यारम्भः सर्गः प्रकृत्यैव कृतो नेश्वरेण नापि ब्रह्मोपा
दानः नाप्यकारणकः अकारणत्वे ह्यत्यन्तमभावो वा भावो वा भवेत्
न ब्रह्मोपादानः चितिशक्तेरपरिणामात् नेश्वराधिष्ठितप्र
कृतिकृतः निर्व्यापारस्याधिष्ठातृत्वासंभवात् न हि निर्व्यापा
रस्तक्षा वास्याद्यधितिष्ठति नन्वप्रकृतस्वतन्त्रस्यानित्यायाः ॥
प्रवृत्तिशीलाया अप्रनपरमात्मसर्वेदेवसर्वः स्यान्न किंचिन्नित्यमिति
तत्रैतत्राह प्रकृतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थमारम्भ :
यथौदनपाके प्रवृत्त ओदनकाम ओदनसंसिद्धौ निवर्तते एवं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रत्येकं पुरुषान्मोचयितुं प्रवृत्ता प्रकृतिर्यं पुरुषं मोचितवती तं
प्रति पुनः प्रवर्तते तदिदमाह स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः स्वार्थ इव
स्वार्थे यथा तथा परार्थ आरम्भः स्वार्थः स्यादेतत् स्वार्थं वा चेतनः
प्रवर्तते न च प्रकृतिरचेतनैवं प्रवर्तितुमर्हतीति तदस्ति प्रकृ
तेरप्यधिष्ठाता चेतनः न च क्षेत्रज्ञाश्चेतना अपि प्रकृतिमधिष्ठातुम
र्हन्ति तेषां प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वात् तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी प्र
कृतेरधिष्ठाता स ईश्वर इत्यत आह ५६ ॥ वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीर
स्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधा
नस्य ५७ ॥ दृष्टमचेतनमपि प्रयोजनेन प्रवर्तमानं यथा वत्स
विवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते एवं प्रकृतिरचेतनापि पुरुष
विमोक्षाय प्रवर्त्स्यते न चेश्वरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठाननिबं
धनत्वेन साध्यत्वात् तत्साध्ये व्यभिचार इति साम्प्रतम् प्रेक्षावत्प्र
वृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्त
माने प्रेक्षावत्पूर्वकत्वमपि निवर्तयतः न ह्यवाप्तसक
लेप्सितस्य भगवतो जगत्सृजतः किमप्यभिलषितं भ
वति नापि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः प्राक्सर्गाज्जीवानामिन्द्रि
यशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छा कारु
ण्यं सर्गोत्तरकालं दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे दु
रुत्तरमितरेतराश्रयत्वं कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति ॥
अपि च करुणया प्रेरितः ईश्वरः सुखिन एव जन्तून्सृजेन्न विचित्रा
न् कर्मवैचित्र्याद्वैचित्र्यमिति चेत् कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्माधि
ष्ठानेन तदधिष्ठानमात्रादेव शरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तेरधि
करत्वात् प्रकृतेस्त्वचेतनायाः प्रवृत्तेः न स्वार्थो न कारु
ण्यं प्रयोजकमिति नोक्तदोषप्रसङ्गावतारः पारार्थ्यमात्रं तु
प्रयोजकमुपपद्यते तस्मात्सूक्तं वत्सविवृद्धिनिमित्तमिति
स्वार्थ इवेति व्याख्यातं तद्विभजते ५८ औत्सुक्यमिच्छा सा
च्लिष्यमाणा प्राप्तौ निवर्तते ॥ औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा
क्रियासु प्रवर्तते लोकः पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वद
व्यक्तम् ॥ ५८ ॥ इष्यमाणः स्वार्थः इष्टलक्षणत्वात्फलस्य दा
ष्टान्तिके योजयति पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तं न
नु भवतु पुरुषार्थः प्रकृतेः प्रवर्तकः किं निवृत्तिकारणं तस्याः
प्रकृतेरित्यत आह ५८ ॥ रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यथास्मात् पुरुषस्यात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृ-
तिः ५९ ॥ रङ्गस्येति स्थानेन स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति ॥
आत्मानं प्रकाश्येत्यात्मानं पुरुषाद्भेदेन प्रकाश्येत्यर्थः स्यादेतत् प्र-
वर्ततां प्रकृतिः पुरुषो पुरुषादुपकृतां प्रकृतिः लभ्यते क-
विदुपकारं प्रत्युतामस्मादनाराधितादेवास्तामपि सम्भुजिष्यति
तथा च न परार्थोऽस्याः प्रारम्भ इत्यत आह ५९ ॥ नानाविधैरु-
पायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः गुणवत्यगुणस्य सत-
स्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥६०॥ यथा गुणवानप्युपकार्यपि भृ-
त्यो निर्गुणेन प्रभुणानुपकारिणि स्वामिनि निष्फलाराधनप्र-
वृत्तिरेवं प्रकृतिस्तपस्विनी गुणवत्युपकारिण्यपि निर्गुणमनुपकारि-
णं निर्गुणं पुरुषं व्यार्थं यतीश्रमेति पुरुषार्थमेव प्रयतते स्वा-
र्थमिति सिद्धम् स्यादेतत् नर्तकी न परिषद्भ्यो दर्शयित्वा
निवृत्तापि पुनः प्रवर्त्स्यतीत्यत आह ६० ॥ प्रकृतेः सुकुमा-
रतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति या दृष्टास्मीति पुनर्न द-
र्शनमुपैति पुरुषस्य ६१ ॥ सुकुमारतरमिति पेशलतरा परपु-
रुषदर्शनासहिष्णुरिति यावत् असूर्यम्पश्या हि कुलवधूर-
तिमन्दाक्षमन्थरा प्रमादविगलितशिरसिचयाञ्चला चे-
दालोक्यते परपुरुषेण तदासौ तथा प्रयतते यथैनां
पुरुषान्तराणि न पश्यन्त्येवं प्रकृतिः कुलवधूतोऽप्यधिका दृष्टा
विवेकेन न पुनर्द्रक्ष्यत इत्यर्थः स्यादेतत् पुरुषस्यागुणस्याप-
रिणामिनः कथं मोक्षः मुचेर्बन्धनविश्लेषार्थत्वात् सवा-
सनक्लेशकर्माशयानां च बन्धनसमाख्यातानां पुरुषे परिणामि-
न्यसंभवात् अत एव चास्य पुरुषस्य न संसारः प्रेत्यभावापर-
नामास्ति निष्क्रियत्वात् तस्मात् पुरुषविमोक्षार्थ इति रिक्तं
वचः इतीमामाशङ्कामुपसंहारव्याजेनाभ्युपगच्छन्नपाकरोति
तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् कसद्धा
त्यत आह संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ६२
अद्धा न कश्चित्पुरुषो बध्यते न कश्चित्पुरुषः संसरति न क-
श्चित्पुरुषो मुच्यते इति प्रकृतिरेव तु नानापुरुषाश्रया स-
ती बध्यते संसरति मुच्यते चेति बन्धमोक्षसंसाराः पुरुषे उप-
चर्यन्ते इति यथा जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्येते
तदाश्रयेण भृत्यानां तद्भागित्वात् तत्फलस्य च शोकला-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता.
कौ.
४१

धादेःस्वामिनिर्बन्धात् भोगापवर्गयोरपिप्रकृतिगतयोस्त्वविवे
ग्रहात्पुरुषसंबंधउपपादितइति सर्वमुपकलम् नन्ववगतंप्रकृति
गतौबन्धसंसारापवर्गौः पुरुषेउपचर्येतेइति किंसाधनाःपुनरे
तेप्रकृतिरित्यतआह ६२ ॥ रूपैःसप्तभिरेवतुबध्नात्यात्मानमात्मनाप्रकृ
तिः सैवचपुरुषार्थंप्रतिमोचयत्येकरूपेण ६३ ॥ ज्ञानवर्जंधर्मा
भिःसप्तभीरूपैरितिपुरुषार्थंप्रतिभोगापवर्गंप्रति आत्मनात्मा
नमेकरूपेणतत्वज्ञानेनविवेकख्यात्याविमोचयति पुनर्भोगा
पवर्गौनकरोतीत्यर्थः अवगतमीदृशेनतत्वेनतः किमित्यतआह
एवंतत्वाभ्यासान्नास्मिनमेनाहमित्यपरिशेषम् अविपर्ययाद्वि
शुद्धंकेवलमुत्पद्यतेज्ञानम् ६४ ॥ तत्वेनविषयेणविषयिज्ञा
नमुपलक्षयति उक्तरूपप्रकारतत्वविज्ञानाभ्यासादादरनैरंत
र्यदीर्घकालसेवितात्सत्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारिज्ञानमुत्पद्यते य
द्विषयश्चाभ्यासस्तद्विषयमेवसाक्षात्कारंजनयति अतउक्तंविशु
द्धमिति कुतोविशुद्धमित्यतआह अविपर्ययादिति संशयविपर्य
यौज्ञानस्याशुद्धी तद्रहितंविशुद्धंतदितिद्वयमुक्तं अविपर्ययादिति
नियतमति यत्तनयाग्रहणात्संशयोविपर्ययः तेनाविपर्ययादि
ति संशयविपर्ययाभावोदर्शितः तत्वविषयत्वाच्चसंशयविपर्य
याभावोदर्शितः स्यादेतत् उत्पद्यतामीदृशाभ्यासात्तत्वज्ञानंतथा
प्यनादिनामिथ्याज्ञानसंस्कारेणमिथ्याज्ञानंजनयितव्यं तथाच
तद्विपरीतस्यसंसारस्यानुच्छेदप्रसंगःस्यात् उक्तंकेवलमिति विप
र्ययेणासंभिन्नम् यद्यप्यनादिर्विपर्ययवासना तथापि तत्वज्ञा
नवासनयातत्वविषयात्मसाक्षात्कारमादधत्यादिमत्यापिश
क्यासमुच्छेत्तुं तत्वपक्षपातोहिधियांस्वभावः यथाहुर्बाह्याअ
पिनिरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्यविपर्ययैः नबाधोयत्नवत्वेपिबु
द्धेस्तत्पक्षपातितेति ज्ञानस्वरूपमुक्तं नास्मिनमेनाहमस्मेति ना
स्मीत्यात्मनिक्रियामात्रंनिषेधति यथाहुः कृभ्वस्तयःक्रिया
सामान्यवचनाइति तथाचाध्यवसायाभिमानसंकल्पालोचना
न्यांतराणितथाबाह्यश्चसर्वोव्यापारआत्मनिप्रतिषिद्धानि बोद्धव्या
नि यतस्साक्षात्वमति व्यापारादेवोनास्ति अतोनाहं अहमितिक
र्तृपदे अहंजानामि अहंददामि अहंददे अहंभुंजेइति सर्वत्रकर्तृ
परामर्शात् निष्क्रियत्वेचसर्वत्रकर्तृत्वाभावः अतएवनाह
मिति अतएवनमे कर्ताहिस्वामितंलभते तदभावात्कुतोभा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विनीतमित्यर्थः अप्रयत्नानास्मीति पुरुषोस्मीति न प्रसवध
र्मा अप्रसवधर्मात्वाच्च कर्तृत्वाभावात् नाहमिति अकर्तृत्वाच्च नम
मित्याह नमेइति न चैतावत्तत्वज्ञाने धूपि कर्तृत्वकृतापि विद्यतेऽतो
पि विविधयोपदत्तानेव जनत्वेन पश्यतीत्यथ्युक्तं अपरिशेषं ॥
नास्ति किंचिदस्मिन्नविशिष्टं ज्ञातव्यं यदज्ञानेन वंधयिष्यतीत्य
र्थः किंपुनस्तेनेह ज्ञानेन तत्वसाक्षात्कारेणासिद्धमित्याह ६४॥
तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् प्रकृतिंपश्य
ति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः ६५ भोगविवेकसाक्षा
त्कारौ हि प्रकृतेः प्रसवे तन्त्रौ तौ च प्रसूताविति नास्याः प्रसूतय
शिष्येते इति निवृत्तप्रसवा प्रकृतिः विवेकज्ञानरूपायोर्थस्तस
वशात् सामर्थ्यात्तस्मात् अज्ञानत्वज्ञानपूर्वाणि सप्तधर्माज्ञानवैरा
ग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि वैराग्यमपि केवलेतौ
ष्टिकानामतत्वज्ञानपूर्वकमेव तत्र तत्वज्ञाने विरोधित्वेनातत्व
ज्ञानमुच्छिनत्ति कारणनिवृत्त्यासप्तरूपाणि निवर्तन्ते इति सप्त
रूपनिवृत्ता प्रकृतिः अवस्थित इति निष्क्रियः स्वस्थ इति रजस्तमो
वृत्तिकलुषया बुद्ध्यासंभिन्नः सात्विक्यातु हाप्यसमनाक्तंभेदो
स्ति एवंभूतप्रकृतिदर्शनानुपयोगः स्यादेतत् निवृत्तप्रसवा
मिति न मृष्यामहे संयोगकृतो हि सर्ग इत्युक्तं योग्यता च संयोगः
भोक्तृत्वयोग्यता च पुरुषस्य चेतनत्वं भोग्यत्वयोग्यता च प्रकृते
र्जडत्वे विषयत्वं च न चैतयोरस्ति निवृत्तिः न च करणीयाभा
वान्निवृत्तिः न ज्ञातीयस्यानस्पकरणीयत्वात्पुनः पुनः शब्दा
द्युपभोगवदित्यत आह ६६ ॥ दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाह
मित्युपरमत्यन्या सति संयोगेपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ६७
कलोनु नाम प्रकृतिः यानः शक्येन शब्दाद्युपभोगे प्रनया विवेक
ख्यातिस्तु न शब्दाद्युपभोगं जनयति अविवेकख्यातिनिबंधनो
हि तदुपभोगो निबंधनाभावे न भवितुमर्हति अंगारइ वबीजा
भावे प्राकृतान्हि सुखदुःखमोहात्मनः शब्दादीस्तदविवेकान्मी
मैतत्त्स्मभिमन्यमान आत्मोपभुंजीत एवं विवेकख्यातिमपि प्रा
कृतामविवेकादेवात्मामदर्थयमितिमन्यते इयत्तु विवेकख्या
तिस्तु तदसंसर्गाच्छब्दादीन्नभोक्तुमर्हति नापि विवेकख्याति
प्राकृतामपितनोविवक्तृमात्मानस्वार्थमभिमंतुमर्हति पुरु
षार्थो च भोगो विवेको प्रकृतारंभ प्रयोजकावितस्य पुरुषार्थो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त. संयोगेन प्रकृतिं प्रयोजयतः तदिदमुक्तं प्रयोजनं नास्ति सर्गस्ये
कौ. ति अथ प्रश्नस्यते हि सर्गप्रकृतिरनेन नित्ययोगेन तदिममपुरुष
११ र्थत्वेनास्तीत्यर्थः स्यादेतत् उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारश्चेदनन्तर
मेव मुक्तस्य तस्य देहपातः स्यादिति कथमदेहः प्रकृतिं पश्ये
दिति अथ तत्त्वज्ञानेऽपि न मुच्यते कर्मणामप्रविलीनत्वात् ते
षां कुतः प्रलयः भोगादिति चेत् हन्त भोगतत्त्वज्ञानेन मोक्षसाधन
मिति नियमाभ्युपगमश्च विज्ञानजन्मानन्तरं तत्त्वज्ञानेनापवर्ग इति रिक्तं
वचः भोगेन चापरिसंख्येयः कर्माशयो नियतविपाककालः क्षे
तव्यः ततश्चापवर्गप्राप्तिरिति मनोरथमात्रमित्यत आह ६७
सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ तिष्ठति संस्का
रवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ६७ ॥ तत्त्वसाक्षात्कारोदया
देवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्माशयप्रचयो दग्ध
बीजभावतया न जात्यायुर्भोगलक्षणाय फलाय कल्प
ते क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुव
ते तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां
कुतः कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः तदिदमुक्तं धर्मादीनामका
रणप्राप्ताविति अकारणप्राप्तावित्यस्यायमर्थः उत्पन्नतत्त्व
ज्ञानोऽपि संस्कारवशात्तिष्ठति यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं
वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमत्तिष्ठति कालपरिपाकवशात्तूपर
ते संस्कारे निष्क्रियं भवति शरीरस्थितौ धर्माः प्रारब्धपरिपाको
संस्कारः यथा च श्रुतिः भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सं
पत्स्यते इति तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इ
ति च प्रचीयमाणविद्यासंस्कारदोषश्च संस्कारलेशबलाद
प्रारब्धसामर्थ्याद्धृतशरीरस्तिष्ठति स्यादेतत् यदि संस्कारशे
षादपि धृतशरीरस्तर्हि कदास्य मोक्षो भविष्यतीत्यत आह ६८
प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ऐकान्तिकमा
त्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ६८ ॥ अनारब्धविपाकानां ता
वत्कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः प्रारब्धवि
पाकानामुपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरस्य भेदे विनाशे चरिता
र्थत्वात् कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तौ
ऐकान्तिकमवश्यंभावि आत्यन्तिकमविनाशि इत्युभयं कैव
ल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः प्रमाणोपपादितेऽप्यर्थे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तदनुग्रहीतत्वादाचार्यपरमर्षिपूर्वकत्वमाह ६८ ॥ परमार्थज्ञानमि
दं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते य
त्र भूतानाम् ६९ गुह्यं गुहावासि स्थूलधियां दुरधिगममित्यर्थः
परमर्षिणा कपिलेन तामेव श्रद्धामागमिकत्वेन द्रढयति स्थि
त्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् यत्र ज्ञाने यदर्थं वर्मेति
होपि नेदं तत्त्वमिति भूतानां प्राणिनां स्थित्युत्पत्तिस्थित्युत्पत्तिप्रलया
आगमैश्चिन्त्यन्ते स्यादेतत् परमर्षिणा साक्षात्कायितेन यत्तु
हीयमहि यत्तु नेश्वरकृष्णेन कथितेन न तच्छ्रद्धेयमत आह ॥
एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ आसुरिरपि पञ्च
शिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ७० ॥ एतत्पवित्रं पावनं दुःख
त्रयपाप्मनः पुनातीति अग्र्यं सर्वेभ्यः पवित्रेभ्यो मुख्यं मुनिः क
पिलः आसुरये अनुकम्पया प्रददौ आसुरिरपि पञ्चशिखाय ॥
तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ७१ ॥ शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णे
न चैतदार्याभिः संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ७२
आराधानात्प्रवृत्तेभ्यः स्मार्यमतिस्तस्यायमार्यमतिरिति एतच्च
शास्त्रार्थस्य स्तूतनात्प्रकरणमित्याह ७१ ॥ सप्तत्यां
किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य आख्यायिकाविरहि
ताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥ तथा च राजवार्तिकम् प्रधानास्तित्व
मेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता पारार्थ्यं च तथानैक्यं वियोगो यो
ग एव च शेषवृत्तिरकर्तृत्वं चूलिकार्थाः स्मृता दश विपर्ययः
पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशति
धा मतम् इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सह सिद्धिभिरिति सेयं
षष्टिः पदार्था कथ्यन्तेति सकलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्रकरणम
पि तु शास्त्रमेवेति सिद्धम् एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यं च प्रधान
मधिकृत्योक्तं अन्यत्वमकर्तृत्वं बहुत्वं चेति पुरुषमधिकृत्योक्तं ॥
अस्तित्वं योगो वियोगश्चेत्युभयमधिकृत्योक्तं शेषवृत्तिरिति स्थू
लसूक्ष्ममधिकृत्योक्तमिति सिद्धम् मनांसि कुमुदानीव बोध
यन्ती सतां सदा श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात्तत्त्वकौमुदी ॥

॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता तत्त्वकौमु
दी समाप्ता ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri